

“नेपाल लघुवित्त उद्योग प्रतिवेदन”

“सिटी फाउण्डेशनको सिटी संजाल सुदृढीकरण कार्यक्रम
अन्तर्गत सीप संजालसंगको सहकार्यमा
गरीवसंगको बैकिङ्ग संजालद्वारा
तयार पारिएको प्रतिवेदन”

Produced by The Banking with the Poor Network in collaboration with the SEEP Network
Funded by the Citi Foundation as an activity of the Citi Network Strengthening Program

Citi Foundation

प्राक्कथन

गरिबसँग बैकिङ्ग, सञ्जाल अर्थात Banking with the Poor (BWTP) को क्रियाकलापका रूपमा सिटी नेटवर्क सुदृढीकरण कार्यक्रम (Citi Network Strengthening Program) अन्तर्गत सिप नेटवर्क (SEEP Network) सँगको समन्वय तथा सिटी फाउण्डेशन (Citi Foundation) को वित्तीय सहयोगमा यस लघुवित्त उद्योग प्रतिवेदन तयार गरिएको हो ।

यस सिटी नेटवर्क सुदृढीकरण कार्यक्रमले राष्ट्रिय एव क्षेत्रीयस्तरका सञ्जाललाई लघुवित्तसम्बन्धी विश्लेषण अध्ययन गर्ने कार्यमा सहयोग गर्दछ । गरिबसँग बैकिङ्ग नेटवर्क उद्योग प्रतिवेदनहरूले BWTP नेटवर्क कार्यरत क्षेत्रको लघुवित्त क्षेत्रको परिदृष्यको जानकारी गराउनु रहेको छ । यी विस्तृत तथा विश्लेषणात्मक अध्ययनहरू संस्थाहरूका भन्दा समग्र लघुवित्त बजारको विकासमा केन्द्रित रहेका छन् । साथै यी अध्ययनहरूको लक्ष्य प्रत्येक उद्योगको रूपरेखा प्रस्तुत गर्नु हो जुन BWTP नेटवर्क, यसका सदस्य र लघुवित्तका वृहद समुदायका लागि मूल्यवान स्रोत हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

एशिया लघुवित्त श्रोत केन्द्र (ARCM) नेपालको लघुवित्त क्षेत्रको एउटा समीक्षा हो । यसले नेपाल BWTP नेटवर्कको एशिया रिसोर्स सेन्टर फर माइक्रोफाइनान्सलाई सहयोग पुर्याउँछ । यो प्रतिवेदन २०६३ सालमा BWTP नेटवर्कद्वारा तयार पारिएको राष्ट्रिय विवरणमा टेकी अध्यावधिक सार्वजनिक गरिएको हो । BWTP नेटवर्कको निर्देशनअन्तर्गत रही तयार पारिएको यस उद्योग प्रतिवेदनले नेपालको लघुवित्त क्षेत्रको राष्ट्रिय परिदृष्य, वित्तीय क्षेत्रको अवस्था, सरकारी पहलहरू, नियम तथा कानून, थोक लघुवित्त क्षेत्रको स्थिति सहयोगी संस्थाहरू, वित्तीय स्रोतको व्यवस्था, लघुवित्तको प्रभाव र आगामी चुनौती एवं अवसरजस्ता कुराहरू समेटेको छ । यो प्रतिवेदन रुरल माइक्रोफाइनान्स डेभलपमेन्ट सेन्टरले यस क्षेत्रमा काम गर्दाका अनुभव, विभिन्न प्रतिवेदन एवं संस्थाहरूद्वारा उपलब्ध गराइएको तथ्याङ्कको आधारमा तयार पारेको हो ।

एशिया लघुवित्त श्रोतको दक्षिण तथा दक्षिणपूर्वी एशियाका राष्ट्रिय र क्षेत्रीयस्तरमा भएका संवाद तथा सुचनाको आदान प्रदानमा आधारित छ । यसले एशियाका लघुवित्तकर्ता तथा BWTP का सदस्यहरूका लागि एक एकिकृत सिकाइ र सूचना केन्द्रका रूपमा स्थापित गर्ने लक्ष्य राखेको छ । यस केन्द्रले दक्षिण तथा दक्षिणपूर्वी एशिया क्षेत्रमा गरीबीविरुद्ध अत्यावश्यक सेवाहरू, आम्दानी वृद्धि तथा सम्पत्तिको निर्माणको माध्यमबाट लाखौ मानिसहरूको जीवन सुधार गर्न गरीबहरूका लागि पहुँच वृद्धि र वित्तीय सेवा प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्य राख्दछ ।

एशिया लघुवित्त श्रोत केन्द्रका मुख्य दुई उद्देश्यहरू छनः

पहिलो, एशियाका लघुवित्त प्रदायक र सहयोगकर्ता बीच तथा लगानीकर्ता र समन्वय र साभेदारी विकास गरी लघुवित्त योजनाको लागि तथा एक अर्काको अनुभवबाट विस्तार गर्नु लघुवित्त प्रदायक बीच वित्तीय सहयोग बढाउनु सिकाइ प्रवर्द्धन गर्न वित्तीय सहयोग वृद्धि गर्न प्रेरित गर्ने ।

दोस्रो, संस्थागत क्षमता विकास तथा नयाँनयाँ कुराको प्रसार वृद्धि र लघुवित्तका उत्कृष्ट अभ्यासहरूको मापदण्ड विकास गर्नका लागि एशिया क्षेत्रको सम्पूर्ण लघुवित्तकर्ताहरूको पहुँचयोग्य ज्ञान व्यवस्थापनको एउटा साभा मञ्च निर्माण गर्नु ।

धन्यवाद

यस लघुवित्त उद्योग प्रतिवेदन नेपाल रुरल माइक्रोफाइनेन्स डेभलपमेन्ट सेन्टर (आरएमडिसी) लिमिटेडले BWTP नेटवर्कका मुख्य संयोजक तथा फाउण्डेशन फर डेभलपमेन्ट कोपरेसन एशिया क्षेत्रका प्रतिनिधि जेमी वेडसन्को निर्देशनमा तयार पारिएको हो । यस प्रतिवेदन तयारीका क्रममा सहभागी हुने सबैलाई BWTP सचिवालय धन्यवाद व्यक्त गर्दछ ।

यस प्रतिवेदन आरएमडिसीका वरिष्ठ प्रबन्धक रामदयाल राजवंशीले आवश्यक विभिन्न प्रकारका स्रोतहरू, प्रकाशित प्रतिवेदनहरू, अनलाईन स्रोत तथा संस्थाहरूका तथ्याङ्क एवं विवरणहरू संकलन गरेर तयार गर्नु भएको हो । आरएमडिसीका कर्मचारीहरूले विभिन्न स्रोतहरूबाट तथ्याङ्कहरू जम्मा गरेर सहयोग गर्नुभएको छ । राजवंशीले गर्नु भएको विश्लेषण तथा प्रतिवेदन तर्जुमा कार्यलाई आरएमडिसीका प्रमुख कार्यकारी अधिकृत शंकरमान श्रेष्ठले सुपरीवेक्षण गर्नु भएको थियो । यसको सम्पादन स्वतन्त्र अर्थशास्त्री एवं नेपाल सरकारको पूर्व सचिव डा. रविन्द्र शाक्यले गर्नु भएको थियो ।

यस प्रतिवेदनको अन्तिम मस्यौदामाथि महत्वपूर्ण टिप्पणी गर्नु हुने स्वावलम्बन विकास केन्द्रका मुकुन्दबहादुर विष्टलाई पनि BWTP नेटवर्क धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छ । त्यस्तै श्रवन हन्टर (एफडिसी) कार्ली स्टेफन (एफडिसी) र एरिक लार्सनले अन्तिम मस्यौदामा आ आफ्नो सुझाव तथा सल्लाह दिएर योगदान गर्नु भएकोमा धन्यवाद छ । साथै अंग्रेजीमा तयार पारिएको यस प्रतिवेदनलाई नेपालीमा अनुवाद गर्ने श्रीराम फुटुङ्गोलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

विषयसूची

प्राक्कथन	२
धन्यवाद ज्ञापन	३
नेपालको नक्सा	४
छोटकरी रूप	६
१. देशको परिदृष्य	७
१.१ भौगोलिक स्थिति	७
१.२ जनसांख्यिक स्थिति	७
१.३ गरीबी र समग्रअर्थतन्त्रको स्थिति	८
२. वित्तीय क्षेत्रको परिदृष्य	१०
३. सरकारी पहल, कानून तथा नियमहरू	१२
३.१ कानून तथा नियमहरू	१४
४. लघुवित्त क्षेत्रको विकास	१६
४.१ ऐतिहासिक पृष्ठभूमि	१६
४.२ लघुवित्त संस्थाहरूको कार्य स्थिति तथा प्रगति	१८
४.३ सेवा संचालन पद्धति	२२
४.४ लघुवित्तमा सूचना प्रविधि	२५
४.५ लघुवित्त र उर्जामा पहुँच	२५
४.६ सहयोगी सेवा प्रदायक लघुवित्त संस्थाहरू	२७
५. वित्तीय स्रोतहरू	३०
६. लघुवित्त क्रियाकलापहरूका प्रभाव	३३
७. अवसर र चुनौती	३७
७.१ अवसरहरू	३७
७.२ चुनौतीहरू	३८

तालिकासूची

तालिका नं १: नेपालको जनसंख्या सम्बन्धी तथ्याङ्क	८
तालिका नं २: समग्रअर्थतन्त्रका सूचकहरू	९
तालिका नं ३: निजी लघुवित्त विकास बैकहरूका सदस्य, बचत र लगानीमा रहिरहेको ऋण	२०
तालिका नं ४: सरकारद्वारा प्रवर्द्धित क्षेत्रीय ग्रामीण विकास बैकहरूको सदस्य, बचत र लगानीमा रहिरहेको ऋण	२१
तालिका नं ५: नेपालका दश उत्कृष्ट लघुवित्त संस्थाहरू	२२

बक्ससूची

बक्स १:	लघुवित्त संस्थाहरूको प्रवर्द्धनका लागि आरएमडिसीको संचालन पद्धतिहरू	२९
बक्स २:	ऋण प्रवाहका लागि आरएमडिसीको मापदण्ड	३२

छोटकरी रूप

विएसपी	=	वायोग्यास सेक्टर पार्टनरसीप नेपाला
विडब्लूटिपी	=	बैकिग वीथ द पोर नेटवर्क
जिटिजेड	=	Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit GmbH
यूएनडिपी	=	संयुक्त राष्ट्र सघिय विकास कार्यक्रम
गाविस	=	गाउँ विकास समिति
जिविस	=	जिल्ला विकास समिति
आरएमडिसी	=	रुरल माइक्रोफाइनान्स डेभलपमेन्ट सेन्टर
एनएमबिए	=	नेपाल लघुवित्त बैकर्स संघ
सिएमएफ	=	सेन्टर फर माइक्रोफाइनान्स
नेफस्कून	=	नेपाल केन्द्रीय बचत तथा ऋण सहकारी संस्था संघ
यु.एस.ए.आइ.डी.	=	अमेरिकन अन्तरराष्ट्रिय विकास संस्था
जीएनएन	=	ग्रामीण नेटवर्क नेपाल
मिफान	=	लघुवित्त संघ नेपाल

सटही दर (अक्टोबर २, २००८):

यू एस डलर १.०० = रू. ७४.५५

१. देशको परिदृष्य

१.१ भौगोलिक स्थिति

नेपाल दक्षिण एशियाको एउटा सानो भुपरिवेष्टित देश हो। यसको उत्तरमा जनगणतन्त्र चीन र पूर्व पश्चिम र दक्षिणमा भारतको सीमाले घेरिएको छ। नेपालमा अति असाधारण भौगोलिक स्थिति वर्णनीय स्थान र मौसम पाइन्छन्। सतरी मिटरदेखि ८,८४८ मिटरसम्मका उचाइ भेटिन्छ। हिउँ जम्ने उत्तरी जमिनदेखि दक्षिण ध्रुवसम्मको हावापानी फरकफरक छ। यो देश पूर्वदेखि पश्चिम औसत ८ सय ८५ कि. मि. र उत्तरदेखि दक्षिण औसत १ सय ९३ कि. मि. सम्म फैलिएको छ।

भौगोलिक दृष्टिकोणले नेपाललाई तीन पूर्वपश्चिम पर्यावरणीय क्षेत्रमा विभाजन गरिन्छ। उत्तरी भेग-हिमाल, मध्यभेग-पहाड र दक्षिणी भेग - तराइ (समतल)। उत्तरी भेगका हिमश्रृंखलाहरूमा ८ हजार मिटरभन्दा अग्ला आठवटा अग्ला चुचुरा छन् भने चीनको सिमानासँग जोडिएर सगरमाथा रहेको छ। देशको मध्यभाग हिमाल, उच्च चुचुरा, पहाड, उपत्यका र तालहरूले भरिएका छन्। दक्षिण भेग १६ देखि ३२ कि.मि. फैलिएका छन्। बाक्ला जंगल, राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजन्तु आरक्षण र संरक्षण क्षेत्रहरू पनि यसै भेगमा पर्दछन्।

नेपाललाई दक्षिणीदेखि उत्तरी भूभाग समेटिएको प्रशासकीय विकास क्षेत्रका रूपमा पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्र, मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्र, पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र, मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र र सुदूर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र गरी पाँच भागमा विभाजन गरिएको छ। त्यसैगरी नेपाललाई १४ अञ्चल ७५ जिल्लामा विभाजन गरिएको छ। जिल्लाहरूलाई साना एकाइ गाउँ विकास समिति (गाविस) र नगरपालिकामा छुट्याइएको छ। नेपालमा ३,९१५ गाविस र ५८ वटा नगरपालिका रहेका छन्।

१.२ जनसांख्यिक स्थिति

राष्ट्रिय जनगणना २०५८ अनुसार नेपालको वार्षिक जनसंख्या वृद्धि दर २ दशमलव २५ प्रतिशत छ। यस वृद्धिदरका आधारमा देशको जनसंख्या वि.सं २०६४ सम्ममा २ करोड ६४ लाख पुगेको छ भने महिला र पुरुषको संख्या करिबकरिब बराबर नै छ। राष्ट्रिय जीवन मापन सर्वेक्षण, २०६१ का अनुसार ३९ दशमलव ६ प्रतिशत जनसंख्या १५ वर्षमुनिका, ७ दशमलव ६ प्रतिशत ६० वर्षभन्दा माथिका र बाँकी रहेका ५२ दशमलव ८ प्रतिशत आर्थिक रूपमा सक्रिय (१५-५९ वर्ष) जनसंख्या रहेको छ।

देशको समग्र परनिर्भरताको अनुपात आर्थिक वर्ष २०५२/५३ मा ९७ थियो भने आर्थिक वर्ष २०६०/६१ मा घटेर ८९ रहन गएको थियो।^१ यो ग्रामीण क्षेत्रमा (९५ प्रतिशत) भन्दा शहरी क्षेत्रमा

^१ The dependency ratio refers to the age-population ratio between those not in the labour force (the dependent variable) versus those in the labour force.

(६३ प्रतिशत) कम छ । राष्ट्रिय जीवन मापन सर्वेक्षण, २०६१ का अनुसार सरदर प्रतिघरपरिवार सदस्य संख्या ५ दशमलव ३ छ । पर्यावरणीय क्षेत्रमध्ये तराईमा सरदर प्रतिपरिवार सदस्य संख्या ६ दशमलव ७ छ भने पहाडमा ४ दशमलव ९ छ । कुल घरधुरीमध्ये १९ दशमलव ६ प्रतिशतका घरमुली महिला छन् । विकास क्षेत्रमध्ये पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा महिला घरमुलीको अनुपात अत्यधिक (२८.७ प्रतिशत) छ, जव कि मध्यमाञ्चल क्षेत्रमा ज्यादै कम (१५.७%) छ । त्यस्तै पश्चिमका हिमाली र पहाडी ग्रामीण क्षेत्रमा २९ दशमलव ४ प्रतिशत घरधुरीका महिला नै घरमुली छन् भने पूर्वी तराईमा १४ दशमलव १ प्रतिशत मात्रै छ ।

तालिका १: नेपालको जनसांख्यिक तथ्याङ्क

	२०६२	२०६३	२०६४
कुल जनसंख्या (दश लाखमा)			२६.४
आर्थिक रूपमा सक्रिय जनसंख्या (%)			५२.८
राष्ट्रिय गरीबीको रेखा (अमेरिकी डलरमा)	३२४	३४८	३८५
राष्ट्रिय गरीबीको रेखामुनिका जनसंख्याको प्रतिशत	३०.९	३१	३१.८
प्रौढ साक्षरता दर (%)	४९	५४.१	५४.१
ग्रामीण क्षेत्रमा बस्ने जनसंख्याको प्रतिशत	८६.१		
औसत आयु			६३.७
जनसंख्या वृद्धि दर (%)	२.२५		

स्रोतहरू: <http://www.cbs.gov.np>, <http://www.adb.org/Statistics/pdf/Basic-Statistics-2007.pdf> (2004), http://www.unicef.org/infobycountry/nepal_nepal_statistics.html (2005)

१.३ गरीबी र समग्रअर्थतन्त्रको स्थिति

राष्ट्रिय जीवन मापन सर्वेक्षण, २०६१ ले कुल जनसंख्याको भण्डै एकतिहाइ ३१ दशमलव ८ प्रतिशत जनसंख्या गरीबीको रेखामुनि रहेको अनुमान गरेको छ । धनी र गरीबीबीचको दूरी मापन गर्ने सूचक गिनी कोफिसियन्ट ४१ दशमलव ४ छ । गएका केही वर्षहरूमा देशको वार्षिक कुल ग्राहस्थ उत्पादन (जिडीपी) वृद्धि दर ज्यादै कम २ दशमलव ५ देखि ३ दशमलव १ प्रतिशतको बीचमा रहेको थियो । आर्थिक वर्ष २०६३/६४ मा यो दर सरदर २ दशमलव ५ रहेको छ । हालको प्रचलित मूल्यमा वि.सं २०६३ मा प्रतिव्यक्ति वार्षिक आय २७ हजार २ सय ९ रुपैयाँ थियो ।

नेपालका ८६.१ प्रतिशत मानिसहरू प्राय ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्दछन्, जहाँ आधारभूत र सामाजिक संरचनाहरूको अभाव छ । करिव ८० प्रतिशत जनसंख्या कृषि एवं यससँग सम्बन्धित

क्षेत्रमा संलग्न छन् तर आवश्यक सुविधाहरू (सिंचाइ, उन्नतजातका बीउ विजन) र बैज्ञानिक प्रविधिको अभावले उत्पादन राम्रो हुन सकेको छैन । राम्रो रोजगारका लागि अधिक मानवशक्ति (खासगरि युवा तथा शिक्षित व्यक्तिहरू) प्रत्येक वर्ष विदेशिएका छन् ।

विक्रम सम्बत २०४७ देखि नेपाल सरकारले आर्थिक सुधारका कार्यक्रम लागू गर्दै आएको छ । यसअन्तर्गत व्यापार एवं वैदेशिक लगानीका लागि चाहिने अनुमति पत्र तथा दर्ताका कुराहरू कम गरिएका छन् । साथै अनुदान न्यूनीकरण, राष्ट्रिय उद्योगहरूको निजीकरण, नागरिक सेवाहरूको आकार घटाइ सरकारी सेवा खर्च कटौती गर्ने कार्यक्रम पनि यसमा पर्दछन् । तर गत दशकको राजनीतिक अस्थिरताका कारण महत्वपूर्ण आर्थिक सुधारका कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्न सरकारलाई असमर्थ पारेको थियो ।

तालिका २: समग्रअर्थतन्त्रको सूचकहरू

	२०६१/६२	२०६२/६३	२०६३/६४
कुल ग्राहस्थ उत्पादनको बार्षिक वृद्धि दर (%)	३.१२	२.८०	२.५०
प्रतिव्यक्ति कुल ग्राहस्थ उत्पादन (ने रू)	२३२८८	२४८५०	२७२०९
वास्तविक प्रतिव्यक्ति कुल ग्राहस्थ उत्पादन परिवर्तन (%)	१.११	०.७६	०.५३
निर्यातित सामान तथा सेवाहरू/कुल ग्राहस्थ उत्पादन(%)	१४.५८	१३.६०	१२.४८
सामानको आयात तथा सेवा/कुल ग्राहस्थ उत्पादन (%)	२४.५४	२३.८२	१९.५५
मुद्रास्फीर्ति दर (%)	४.५	८	६.५
व्याज दर			
व्यावसायिक बचत (%)	३	२.५	२.५
व्यावसायिक ऋण (%)	११	१०	१०
सर्वसाधारणको बचत (%)	४	३	३
सर्वसाधारणमा ऋणलगानी (%)	१४	१२	१२
सटही दर (नेपाली रूपैयाँ प्रति/अमेरिकी डलर दर)	७३.८	७१.९	७१.९
रोजगारी (जनसंख्याको अनुपातमा रोजगारी) (%)	५७.८०	५७.८०	५७.८०
बैदेशिक रोजगारप्राप्त व्यक्तिले प्राप्त कामदारको रेमिटान्स (अमेरिकी डलर अर्बमा)		१.१ अर्ब	१.५ अर्ब
स्रोतहरू: www.cbs.gov.np , www.img.org/external/pubs/ft/weo/2007/02/weodata/download.aspx , www.ilo.org/public/english/employment/strat/kilm/index.htm ; www.bfr.nrb.org.np/statistics/interest_rate_structure , www.adb.org/public/english/employment/strat/kilm/index.htm ; http://red.nrb.org.np/publications/economic-reports/Economic_Reports_2006_07.NEW.pdf			

देशको वृहद विकास गर्न कृषि (मुख्यगरि बागवानी), पर्यटन, जलविद्युत, वन जंगलजस्ता क्षेत्रहरू लगानीका लागि प्रमुख हुन् । जलविद्युत र पर्यटन क्षेत्रमा वैदेशिक लगानीको रुचि बढ्दो छ । यदि देशमा स्थायी शान्ति बहाल भएमा र आधारभूत सामाजिक एवं आर्थिक संरचनाहरू विकास गरिएमा तीव्र गतिमा आर्थिक वृद्धि हासिल गरिरहेका चीन र भारतबीचमा अवस्थित नेपाल पनि सामाजिक र आर्थिक रूपले अगाडि बढ्ने संभावना प्रवल छ ।

२. वित्तीय क्षेत्रको परिदृष्य

वित्तका दुई दशकमा नेपालको वित्तीय क्षेत्रसँगसँगै वित्तीय संस्थाहरूको संख्या र प्रकारहरू तथा यस क्षेत्रमा भएको सुधार र उदारीकरणका कारण तीव्ररूपमा विकसित हुँदै आएका छन् । लघुवित्तसम्बन्धी काम गर्ने गैरसरकारी संस्थाहरूको व्यवसायीकरण तथा लघुवित्त विकास बैंकमा उनीहरूको रूपान्तरणका कारणले लघुवित्त क्षेत्रमा ज्यादै विविधता देखिएको छ । तर पनि देशका धेरै भूभागहरूमा वित्तीय सेवाका पहुँच ससाना समूहका जनसंख्यालाई मात्र सीमित रहेको छ । नेपालको करिब आधा घरधुरीको औपचारिक वित्तीय सेवा प्रदायकहरू जस्तै बैंक, वित्तीय गैरसरकारी संस्थाहरू, सहकारी संस्था र वित्त कम्पनीहरूसँग पहुँच छैन । अर्कातर्फ अनौपचारिक क्षेत्रजस्तै सापट दिने व्यापारी, साथीभाई र ढुकुटी पनि छन् ।² अति गरिवहरू मुख्यगरि परिवार एवं साथीसँग सापट माग्दछन् र जुन अनौपचारिक ऋणका मुख्य स्रोत हुन् । प्राय औपचारिक वित्तीय संस्थाहरू शहरी क्षेत्रमै भएकाले शहरी जनताको तुलनामा ग्रामीण जनताहरू बैंकका सेवाबाट वञ्चित पारिएका छन् । ग्रामीण एवं न्यून आम्दानी भएका जनता बैंकका प्रक्रियाहरूलाई असहज तथा अफठयारो रूपमा लिने गर्दछन् ।

अठ्ठाइस प्रतिशत नेपाली घरपरिवारले बैंकमा एउटा खाता खोलेका छन् वा बैंकबाट ऋण लिएका छन् । त्यस्तै अर्का २५ प्रतिशतले बैंक बाहेक अन्य औपचारिक वित्तीय संस्थाहरूबाट ऋण लिएका छन् वा ती संस्थाहरूमा उनीहरूको खाता छ । सत्ताइस प्रतिशत चाहिँ पूर्ण रूपमा अनौपचारिक वित्तीय स्रोतमै निर्भर रहेका छन् भने २० प्रतिशत चाहिँ वित्तीय पहुँचबाट बाहिर परेका छन् र औपचारिक वा अनौपचारिक वित्तीय सुविधाबाट वञ्चित हुँदै आइरहेका छन् ।³ कुल २३ दशमलव ३ अर्ब रूपैयाँ बराबर ग्रामीण कर्जाको खाँचो रहेको एक अनुमान छ भने औपचारिक तथा अर्धऔपचारिक क्षेत्रबाट ९ दशमलव ६ अर्ब रूपैयाँ मात्र पूर्ति हुन सकेको छ ।⁴ करिब २१ लाख घरपरिवार राष्ट्रिय गरिवीको रेखामुनि बाँच्न विवस छन् भने भण्डै आधाजसो औपचारिक लघुवित्त सेवाबाट वञ्चित छन् ।

हालैका दशकमा नेपालमा वित्तीय संस्थाहरूको संख्यामा अत्यधिक वृद्धि भएका छन् । धेरै संख्यामा खुद्रा लघुवित्त संस्थाहरू गरीवलाई सेवा दिन स्थापना भएका छन् । वाणिज्य बैंकहरू गरिवलाई सिधै लगानी गर्दैनन् तर निर्देशित विपन्न क्षेत्र कर्जा कार्यक्रमअन्तर्गत खुद्रा लघुवित्त संस्थाहरूलाई थोक कर्जा उपलब्ध गराउँछन् । वाणिज्य बैंकहरू ठूला ऋण उपलब्ध गराउने संस्था हुन् । यि बैंकले ५० हजार रूपैयाँभन्दा बढी रकम उपलब्ध गराउँछन् । लघुवित्त संस्थाहरू जस्तै लघुवित्त विकास बैंक, वित्तीय गैरसरकारी संस्थाहरू र बचत तथा ऋण सहकारी संस्था न्यून आय भएका एवं ग्रामीण जनतालाई प्रत्यक्ष लघुवित्त सेवा पुऱ्याउने निकायहरू हुन् । लघुवित्त संस्थाहरूले आफ्नो ग्राहकहरूलाई सामान्यतया ५० हजार रूपैयाँभन्दा मुनिका रकम ऋणका रूपमा प्रदान गर्दछन् । लघुवित्त विकास बैंकहरूले मुख्यतः तराईमा सेवा पुऱ्याएका छन् भने वित्तीय गैरसरकारी तथा सहकारी संस्थाहरू पहाड र हिमाली भेगमा सेवा पुऱ्याउने मुख्य सेवा प्रदायक संस्थाहरू हुन् ।

² Dhikuti is a traditional Rotating Savings and Credit Association (ROSCA) in Nepal.

³ Ferrari, A., G. Jaffrin, S. R. Shrestha, 2006. *Access to Financial Services in Nepal*.

⁴ Majorano, Francesca, 2007. *An Evaluation of the Rural Microfinance Development Centre Ltd. as a Wholesale Lending Institution in Nepal*, p.2

कारोवार तथा क्षेत्र ओगटेका दृष्टिकोणले लघुवित्त विकास बैंकहरू नै देशका ठूला लघुवित्त संस्थाहरू हुन् । सामान्यतया एउटा लघुवित्त विकास बैंकले २५ देखि ८० हजार ग्राहक, वित्तीय गैरसरकारी संस्थाले २ देखि ३० हजार ग्राहक, बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाले ५० देखि २ सय सदस्य र साना किसान सहकारी संस्था लिमिटेडले २ सयदेखि ७ सय ग्राहक सदस्यहरूलाई सेवा प्रदान गर्दछन् । यस्ता सबै संस्थाहरूले आफ्ना सदस्यहरूलाई मात्र सेवा दिन्छन् । यी लघुवित्त संस्थाहरूले आफ्ना सदस्यहरूलाई छोटो अवधिका लागि (१८ महिनाभन्दा कम अवधि) उत्पादनमुलक कार्यहरू जस्तै कृषि, पशुपालन, कुखुरापालन, साना तथा किराना पसलका लागि ऋण लगानी गर्छन् । बचत तथा ऋण सहकारी संस्था बाहेक लघुवित्त संस्थाहरूले उपभोग वा सामाजिक क्रियाकलापका लागि ऋण उपलब्ध गराउँदैनन् । प्राय सबै संस्थाहरूले अनिवार्य समूह बचत र स्वेच्छिक व्यक्तिगत बचतका सेवा उपलब्ध गराएका छन् । केही थोरै लघुवित्त बैंकहरू तथा सहकारी संस्थाहरूले रेमिटान्स प्रदान गर्ने सेवा पनि ल्याएका छन् । विमासेवा गाउँमा उपलब्ध नभएकाले धेरैजसो लघुवित्त संस्थाहरूले संस्थागतरूपमै पशु मृत्यु एवं जीवन विमासम्बन्धी सुविधाहरू समेत चलनमा ल्याएका छन् ।

खुद्रा लघुवित्त संस्थाहरूलाई थोक ऋण प्रदान गर्ने उद्देश्यले दुई दशकभित्र नेपालमा चारवटा थोक ऋण प्रदान गर्ने संस्थाहरू स्थापना गरिएका छन् । जसमध्ये रुरल माइक्रोफाइनेन्स डेभलपमेन्ट सेन्टर लि. र साना किसान विकास बैंक लि. दुई ठूला थोक ऋण प्रदान गर्ने संस्थाहरू हुन् । नेपाल राष्ट्र बैंकद्वारा व्यवस्थापन गरिएको ग्रामीण स्वावलम्बन कोषले गैरसरकारी संस्थाहरू, सहकारी संस्थाहरू र कृषि विकास बैंकलाई ऋण प्रदान गर्दछ । साथै सहकारी संस्थाहरूलाई ऋण दिने उद्देश्यले राष्ट्रिय सहकारी विकास बैंकको स्थापना भएको छ ।

हालैका वर्षहरूमा देशमा वैदेशिक रोजगारबाट प्राप्त भएका रकम (रेमिटान्स) वैदेशिक मुद्राको मुख्य स्रोत हुन पुगेको छ । रोजगारका अवसर नहुँदा र बेरोजगारीका कारण युवा, प्रौढ तथा वयस्कहरू वैदेशिक रोजगारीका लागि जाने र त्यहाँबाट परिवारलाई पैसा पठाउने गर्दछन् । रेमिटान्स प्राप्त गर्ने नेपालमा ३४ प्रतिशत घरधुरी छ जुन २०५२ सालमा २३ प्रतिशत मात्र थियो । सहरी क्षेत्रमा बस्नेले भन्दा ग्रामीण क्षेत्रमा बस्नेले प्राप्त गर्ने रेमिटान्सको अनुपात उच्च छ । खासगरि पश्चिम नेपालको पहाडी र हिमाली भेगमा बस्ने ४० प्रतिशत घरपरिवारले यसरी पठाइएको रकम प्राप्त गर्ने गर्दछन् । आर्थिक वर्ष २०६०/६१ मा त्यसरी प्राप्त गर्ने रकम सरदरमा ३४ हजार ६ सय ९८ रुपैयाँ प्रति प्रापक घरधुरी थियो । समग्र जनसंख्यामा प्रतिव्यक्ति रेमिटान्स २ हजार १ सय पर्न आउँछ ।

नेपालमा लघुवित्त क्षेत्र गतिशिल हुँदाहुँदै पनि लघुवित्त संस्थाहरूको अझै अभाव छ । केही थोरै मात्र सहकारी संस्थाहरूलाई लघुवित्त संस्थाका रूपमा लिन सकिन्छ, किनभने उनीहरूमा संस्थागत क्षमता र लघुवित्त प्रति आफ्नो ध्यान केन्द्रित गर्नु पर्ने टड्कारो आवश्यकता छ । वित्तीय मध्यस्थता गर्न स्वीकृति प्राप्त धेरै गैरसरकारी संस्थाहरू पनि प्रारम्भिक चरणमा छन् र तिनमा आवश्यक प्रणालीहरू, नेतृत्व, कर्मचारीको क्षमता र संस्थागत संस्कृति र संरचनाजस्ता कुराको कमी छ । त्यसैले सीमित संख्यामा लघुवित्त सेवा प्रदायक संस्थाहरू हुनु र भएका केही सरकारी लघुवित्त विकास बैंकहरूको संस्थागत क्षमता सीमित भएको कारणले नेपालमा लघुवित्त क्षेत्रको वृद्धि हुन सकेको छैन । प्राय वित्तीय गैरसरकारी संस्थाहरू र सहकारी संस्थाहरूसँग व्यवसायिक स्रोतहरूबाट ऋण कोष सापट लिन यथेष्ट क्षमता र पर्याप्त पुँजी छैन । न्यूनस्तरको क्षमता र देशको विद्यमान नियमन वातावरणको कारणले चालू लघुवित्त संस्थाहरूको विस्तार हुन पनि कठिन छ ।

३. सरकारी पहल, कानून तथा नियमहरू

लघुवित्त क्षेत्रको प्रवर्द्धन र विकासका लागि नेपाल सरकार र देशको केन्द्रीय बैंकको रूपमा नेपाल राष्ट्र बैंकले थुप्रै पहलकदमहरू चालेका छन् । २०३१ सालमा नेपाल राष्ट्र बैंकले दुईवटा बाणिज्य बैंकहरू राष्ट्रिय बाणिज्य बैंक तथा नेपाल बैंक लिमिटेडलाई उनीहरूको कुल बचतको ५ प्रतिशत रकम साना तथा घरेलु उद्योगहरूमा लगानी गर्न निर्देशन गरिएको थियो । सवै बाणिज्य बैंकहरूलाई २०४७ सालदेखि उनीहरूको लगानी रकमको तीन प्रतिशत रकम विपन्न क्षेत्रसहित कुल १२ प्रतिशत प्राथमिक क्षेत्रमा लगानी गर्न निर्देशित गरियो । थोक ऋण दिने संस्थाहरूको स्थापना र वित्तीय प्रणालीमा भएको उदारीकरणको कारण नेपाल राष्ट्र बैंकले विस्तारै २०६४ सालको आषाढबाट यो नीति हटायो । तापनि गरिवहरूका लागि तीन प्रतिशत विपन्न क्षेत्रमा लगानी गर्नुपर्ने नीतिले भने निरन्तरता पाइरहेको छ । हालै नेपाल राष्ट्र बैंकले सवै विकास बैंक र वित्त कम्पनीहरूलाई पनि आआफैले प्रवाह गर्ने ऋण कारोवारको आधारमा क्रमशः १ दशमलव ५ र १ प्रतिशत गरीवमा लगानी गर्न निर्देशन गरेको छ । निर्देशन अनुसारको मापदण्ड पूरा नगर्ने बैंकलाई लगानी नभएको उक्त रकममा कर्जामा लिने गरेको अधिकतम दरको व्याज दरले हुने रकम बराबरको जरिवाना गराइने व्यवस्था गरिएको छ । बैंकले निर्देशित रकम ग्राहकलाई सोभै ऋण दिन सक्ने वा लघुवित्त संस्थाहरूलाई ऋण वा पुँजीका रूपमा दिन सक्नेछ । तापनि बाणिज्य बैंकहरू या त राष्ट्र बैंकलाई ठूलो जरिवाना तिरिरहेका छन् या लघुवित्त विकास बैंक तथा क्षेत्रीय ग्रामीण विकास बैंकहरूमाफत आफ्नो लगानी वित्त कम्पनीहरूमा थन्क्याइरहेका छन् ।^५ २०६४ सालको आषाढसम्ममा २६ दशमलव ९ अर्ब रुपैयाँ कुल प्राथमिक क्षेत्र कर्जामध्ये ६ दशमलव ८ अर्ब रुपैयाँ मात्र विपन्न क्षेत्र कर्जामा लगानी गरिएको छ ।^६

सरकारी स्वामित्वको कृषि विकास बैंकले परीक्षणको रूपमा २०३२ सालमा लघुऋण परियोजना 'साना किसान विकास आयोजना' संचालन गर्‍यो जुन पछि एउटा कार्यक्रममा रूपान्तरण गरी बृहद् रूपमा देशैभरि कार्यान्वयन गरिएको थियो । वि.सं २०४७ देखि २०५७ को अवधिमा नेपाल राष्ट्र बैंकले केही लघुऋण परियोजनाहरू जस्तै ग्रामीण महिलाहरूका लागि उत्पादन ऋण, महिलाका लागि लघुऋण परियोजना, तेस्रो पशु विकास परियोजना, पश्चिम तराई गरीबी निवारण आयोजना र सामुदायिक भूमिजल सिंचाइ सहयोग परियोजना संचालन गर्‍यो । नेपाल राष्ट्र बैंक र सरकारको मुख्य स्वामित्वमा २०४९-२०५३ मा पाँचवटा क्षेत्रीय ग्रामीण विकास बैंकहरू स्थापना गरिए । गैरसरकारी संस्था र सहकारी संस्थालाई थोक कर्जा दिने उद्देश्यले सरकारले नेपाल राष्ट्र बैंकलाई २ करोड रुपैयाँ वीउ पुँजी उपलब्ध गराई २०४८ सालमा ग्रामीण स्वावलम्बन कोष स्थापना गर्‍यो । देशभर लघुकर्जा कार्यक्रम विस्तार गराउन सरकार र नेपाल राष्ट्र बैंकले उक्त कोषमा थप रकम उपलब्ध गराएका छन् ।

दशौं योजना (२०५९-२०६४) मा सरकारले लघुऋण कार्यक्रमको लागि केही प्रमुख लक्ष्य निर्धारण गर्‍यो जस्तै-गरीवहरूको लघुवित्तमा पहुँच वृद्धि गर्न पाँचवटै ग्रामीण विकास बैंकको निजीकरण र संरचनागत सुधार गर्ने । गरीबी निवारण रणनीति पत्र/दशौं योजनाले सहश्राब्दी विकासलक्ष्य धारण गर्दै कार्यनीतिक रूपले चारवटा महत्वपूर्ण क्षेत्रमा ध्यान दिएको छ: बृहद दिगो वृद्धि, ग्रामीण क्षेत्रमा

^५ Majorano, Francesca, 2007. *An Evaluation of the Rural Microfinance Development Centre as a Wholesale Lending Institution in Nepal*, p. 1

^६ http://red.nrb.org.np/publications/economic_reports/Economic_Reports_2006_07.pdf

सामाजिक तथा आर्थिक सेवाहरूको गुणस्तर र संरचनाहरूमा सुधार, गरीब तथा विपन्न समुदायको सामाजिक एवं आर्थिक समावेशीकरणका लागि लक्षित कार्यक्रम र सेवाप्रदायकको क्षमता, पारदर्शिता र जवाफदेहितामा सुधार गर्न सुशासन ।

यस रणनीतिका थुप्रै विशेषताहरू थिए जस्तै:

- गरिवीको स्तर कम गर्ने र सहशाब्दी विकास लक्ष्य अनुरूप सामाजिक एवं मानव जीवनस्तर वृद्धि गर्ने
- विकास प्रक्रियामा समुदायमा रहेका संघसंस्था र गैरसरकारी संघसंस्थाहरूको भूमिका पहिचान गर्ने
- विकेन्द्रीकरण र कार्यमुलक समर्पणका लागि प्रतिवद्धता
- संस्थागत कार्य तथा जिम्मेवारीहरू तोकिकेही योजना तर्जुमा तथा परिणाममुखी व्यवस्थापनलाई संस्थागत गर्न लोजिकल फ्रेमवर्क पद्धतिको प्रयोग
- स्रोत तथा गहन अनुगमनको प्रत्याभूति दिलाउँदै विकास कार्यक्रमको प्राथमिकता
- वार्षिक गरीबी अनुगमन, प्रक्रियागत अनुगमन र प्रतिवेदन तयारीको प्रतिवद्धतालगायत मूल्याङ्कन अनुगमन प्रावधानहरूको व्याख्या (IMF, २००७)⁷

सरकारले ग्रामीण वित्त क्षेत्रको सुधारका लागि केही कार्यनीतिहरू तयार पारेको छ ।⁸ १) निजी संघसंस्थामार्फत बजार भाउको व्याजदरमा वृहद वित्तीय सेवाहरू प्रदान गर्ने, २) बैकल्पिक निजी वित्तीय सेवा दिने संस्थाहरूको प्रावधान ल्याइ निर्देशित एवं अनुदानमा चलेका कार्यक्रमहरू पूर्ण रुपमा हटाउने, ३) कृषि विकास बैंक नेपालको कार्यक्षमता सुधार गर्न यसको पुनर्संरचना गर्ने, ४) क्षेत्रीय एव स्थानीय रुपमा विकास बैंकहरूको स्थापनामा प्राथमिकता दिएर कर्जाको प्रवाहलाई वृद्धि गराउने र, ५) नेपाल राष्ट्र बैंकद्वारा क्षेत्रीय ग्रामीण विकास बैंकहरूको संस्थागत सुदृढीकरण ।

हालैको तीनवर्षे अन्तरिम योजना (आर्थिक वर्ष २०६४/०६५- २०६५/०६६ २०६६/०६७)⁹ ले पनि लघुवित्त सेवाहरूको विविधिकरणमार्फत व्यवसायिक लघुवित्त सेवाको पहुँचमा वृद्धि गराई कृषि तथा ग्रामीण क्षेत्रको आर्थिक विकासमा सहयोग गर्ने उद्देश्य लिएको छ । अन्तरिम योजनामा भएका सम्बन्धित नीतिहरू निम्न छन्:

- देशमा स्वस्थ लघुवित्तको विकासका लागि नेपाल राष्ट्र बैंकले प्रभावकारी रुपमा एउटा संयोजकको भूमिका निर्वाह गर्ने
- गरीबी न्यूनीकरणका लागि लघुकर्जालाई एक महत्वपूर्ण औजारका रुपमा लिइने

⁷ IMF (2007). Nepal: *Poverty Reduction Strategy Paper Progress Report*. IMF Country Report No. 07/176, Washington.

⁸ Financial Sector Strategy Statement – prepared jointly by the Ministry of Finance, National Planning Commission, and provided to the World Bank on 19 July 2000.

⁹ Bhabuk 'Parjivi' (2007). *Tin Barsiya Antarim Yojana (2064/65-2066/67)* – this reflects the Nepal calendar whereby a Nepali calendar year falls over two Gregorian calendar years.

- सम्बन्धित बैंकहरूलाई उनीहरूको बन्द ग्रामीण शाखाहरू पुनः खोल्न वा ग्रामीण र दुर्गम भेगमा नयाँ शाखाहरू स्थापना गर्न सम्बन्धित बैंकहरूलाई प्रोत्साहन गरिने
- ग्रामीण स्वावलम्बन कोषलाई राष्ट्रिय लघुवित्त कोषमा पुनर्गठन गरिने, कोषको स्रोतहरू सरकार नेपाल राष्ट्र बैंक र अन्तर्राष्ट्रिय संस्था एवं व्यक्तिहरू हुनेछन् । कोषमा योगदान गरेको रकममा कर माफी गर्ने प्रावधान बनाइने
- राष्ट्रिय सहकारी विकास बैंकलाई यसको स्रोत र संरचनामा समीक्षा तथा सुधार गरी ग्रामीण तथा लघुवित्त पूर्तिको लागि एक मध्यस्थताकर्ताका रूपमा परिचालन गरिने
- ग्रामीण तथा लघुकर्जा सेवाको सुपरीवेक्षण एवं अनुगमनका लागि कार्यक्षमता मापदण्डहरू निर्धारण गरिने
- लघुवित्त क्षेत्रको सुदृढीकरणका लागि एक राष्ट्रिय लघुवित्त नीति तयार पारी जारी गरिने

लघुकर्जाको माग बढ्दो अवस्थामा देशको गरीबी निवारणमा यसको महत्वपूर्ण भूमिका भएको सन्दर्भमा नेपाल सरकारले वित्तीय संरचनाहरूको सृजना गर्ने उद्देश्यले कानुनी वातावरणमा लघुवित्त उद्योगको प्रवर्द्धन तथा विकासका लागि र देशको गरीबी निवारणमा लघुवित्तलाई एउटा औजारका रूपमा प्रयोग गर्न राष्ट्रिय लघुकर्जा नीति, २०६४ जारी गर्‍यो । यस नीतिका विशिष्ट उद्देश्यहरू १) महिला एवं न्यून आम्दानी भएका परिवारहरूलाई लघुवित्त सेवाको पहुँच वृद्धि गराउने, २) लक्षित समूहका लागि गुणस्तरीय लघुवित्त सेवाको पहुँचलाई सरल र व्यापक बनाउने, ३) लघुवित्त सेवा प्रदायकहरूको संस्थागत क्षमता सुदृढीकरण गर्ने, ४) लघुवित्तसम्बन्धी आवश्यक कानूनहरूको तर्जुमा गर्ने, ५) वित्तीय अनुशासन एवं समग्र उद्योगकै जवाफदेहिता कायम राख्न उपयुक्त संस्थागत संरचनाको विकास गर्ने ।

३.१ कानून तथा नियमहरू

नेपालको मुलुकी ऐन २०२० मा अपराध तथा देवानी कानूनका सवालसहित अस्तित्व जनाउने वा प्रक्रियागत दुवै खालका कानून समेटिएका छन् । यो देशको सामान्य कानून पनि हो । वि.सं २०४७ को सुरुताकासम्म प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न संस्थागत क्षेत्रबारे कानून तथा कानुनी कार्यठाँचाहरू थिएनन् ।

नेपालको २०४७ सालको संविधानले वित्तीय क्षेत्रको विकासका लागि क्रान्तिकारी वातावरण सृजना गर्ने आधार उपलब्ध गरायो । २०६१ सालको माघ महिनामामा सवै बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई एउटै कानूनको मातहतमा ल्याउने उद्देश्यले बैंकिंग तथा वित्तीय संस्था अध्यादेश पारित गरिएको थियो । यस समयसम्म बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू खासगरी उनीहरूको वर्गीकरण अनुसार छुट्टाछुट्टै ऐन अन्तर्गत स्थापित थिए । कृषि विकास बैंक चाहिँ कृषि विकास बैंक ऐन, २०२४ अन्तर्गत स्थापना भएको थियो भने विकास बैंकहरू विकास बैंक ऐन, २०५२ अन्तर्गत अनुमति पाएका थिए ।

परिणामस्वरूप छाता ऐन, बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन, जुन पहिले अध्यादेशका रूपमा ल्याई वि.सं २०६३ मा पारित गरिएको थियो । हाल सवै वाणिज्य बैंक, विकास बैंक, वित्तीय कम्पनीहरू, लघुवित्त विकास बैंकहरू यस छाता ऐन बैंक तथा वित्तीय संस्था ऐन अन्तर्गत क्रमशः 'क' वर्ग, 'ख' वर्ग, 'ग' वर्ग र 'घ' वर्गको वित्तीय संस्थाका रूपमा नियमन भइरहेका छन् । थोक कर्जा प्रदान गर्ने लघुवित्त संस्थाहरू पनि यही छाता ऐन अन्तर्गत नै 'घ' वर्गका वित्तीय संस्थाका रूपमा नियमन

गरिन्छन् । सो ऐन अनुसार कुनै विदेशी बैंक वा वित्तीय संस्थाले नेपाली संघसंस्था वा नागरिकसँगको साभेदारीमा वा आफ्नो पूर्ण शेयर स्वामित्व भएको सहकारी संघसंस्थामार्फत राष्ट्र बैंक र सरकारको अनुमति लिएर देशमा लघुवित्त सेवा उपलब्ध गराउन सक्छन् ।

लघुवित्त क्षेत्रको विकासप्रति नेपाल राष्ट्र बैंकको हालैको नीति सकारात्मक रहेको छ । नेपाल राष्ट्र बैंकको नयाँ नियमावलीले एउटा नयाँ प्रावधानको स्थापना गर्न सहजीकरण गर्दछ । एउटा सानो लघुवित्त विकास बैंक काठमाडौं बाहिरका तीनवटा जिल्लामा सञ्चालन गर्न १ करोड चुक्ता पुँजीमा स्थापना गर्न सकिन्छ । काठमाडौं बाहिरका चारदेखि १० जिल्लामा सञ्चालन गर्नका लागि २ करोड चुक्ता पुँजी चाहिन्छ र राष्ट्रियस्तरको लघुवित्त विकास बैंकका लागि १० करोड चुक्ता पुँजीको आवश्यकता पर्दछ । यस अतिरिक्त २५ लाख रूपैयाँ थपि लघुवित्त विकास बैंकले जोडिएको अर्को कुनै जिल्ला थप्न सक्छ । पहाडी र हिमाली क्षेत्रमा लघुवित्त कार्यक्रम विस्तार गर्ने उद्देश्यले नेपाल राष्ट्र बैंकले लघुवित्त विकास बैंकहरूलाई अरु पाँचवटा पहाडी जिल्लामा थप चुक्ता पुँजीविना नै कार्यक्रम विस्तार गर्न अनुमति दिएको छ । बैंकका प्रवर्द्धकहरूले ७० प्रतिशत शेयर आफैँ जारी गर्न सक्छन् भने न्यूनतम ३० प्रतिशत शेयर सर्व साधारणका लागि जारी गर्न सक्छन् । बैदेशिक लगानीकर्ताहरूले २० देखि ८५ प्रतिशत शेयर लिन वा राख्न सक्छन् । यस्ता बैंकहरूले गरीवहरूलाई ६० हजार रूपैयाँसम्म विनाधितो कर्जा उपलब्ध गराउन सक्छन् भने जिन्सी धितो लिएर लघुउद्यमका लागि १ लाख ५० हजार रूपैयाँसम्म ऋण लगानी गर्न सक्छन् ।

वित्तीय गैरसरकारी संस्थालाई विशेष ऐन वित्तीय मध्यस्थता ऐन, २०५५ (संशोधित २०५९) अन्तर्गत राष्ट्र बैंकद्वारा लघुवित्त संचालन गर्न अनुमति प्रदान गरिएको छ । लघुवित्त सञ्चालन गर्न कुनै पनि गैरसरकारी संस्थाले राष्ट्र बैंकबाट वित्तीय मध्यस्थतासम्बन्धी काम गर्ने अनुमतिविना लघुवित्त कार्यक्रम संचालन गर्न पाउँदैनन् । राष्ट्र बैंकबाट लघुवित्त कार्यक्रम संचालनका लागि अनुमति लिनुपूर्व त्यस्ता गैरसरकारी संस्था सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दर्ता भएको हुनुपर्दछ । यद्यपि नेपाल राष्ट्र बैंकले वित्तीय गैरसरकारी संस्थाहरूको नियमनका लागि एउटा छुट्टै शीर्षस्थ संस्थाको स्थापना नभइन्जेलसम्मका लागि गैरसरकारी संस्थालाई नयाँ अनुमति पत्र दिने कार्य हालै रोकेको छ ।

बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरू सहकारी ऐन, २०४८ अन्तर्गत सहकारी विभागबाट नियमन हुन्छन् । कुनै एक समुदायको २५ जना व्यक्तिहरूको समूहले जिल्ला सहकारी कार्यालयमा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था दर्ताका लागि निवेदन दिन सक्छन् र प्रचलित ऐनअनुसार बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाले आफ्नो शेयर सदस्यहरूलाई मात्र सेवाप्रदान गर्न सक्छन् । केही वर्ष अघि नेपाल राष्ट्र बैंकले थोरै सहकारी संस्थालाई मात्र गैरसदस्यहरूलाई समेत सेवा दिनका लागि सीमित बैकिङ्ग अनुमति दिएको थियो । हाल त्यस्ता संस्थाहरूको नियमित सुपरीवेक्षण गर्ने असमर्थताका कारण नयाँ सहकारी संस्थालाई यस्तो अनुमति दिन राष्ट्र बैंकले रोकेको छ । धेरैजसो सहकारी संस्थाहरूले राष्ट्र बैंकबाट जारी निर्देशनहरूको राम्ररी पालना गरेको पाइएको छैन ।

४. लघुवित्त क्षेत्रको विकास

४.१ ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

सहकारी संस्थाको इतिहास हेर्न २०१३ सालतिर फर्कनु पर्ने हुन्छ जतिखेर सरकारद्वारा चितवनमा १३ वटा सहकारी संस्थाहरू स्थापना गरिएका थिए । विकासका केही पंडितहरू भने ती सहकारी संस्थाहरूको स्थापनाबाट लघुकर्जा कार्यक्रमको सुरुआत भएको मान्छन् । ती सहकारी संस्थाहरू दिगो रूपमा संचालन हुन नसकी अन्त्यमा बन्द नै हुन पुगेका थिए । नेपाल राष्ट्र बैंकले राष्ट्रियस्तरका दुईवटा बैंक राष्ट्रिय बाणिज्य बैंक र नेपाल बैंक लिमिटेडलाई आफ्ना कुल संचित बचतको पाँच प्रतिशत रकम २०३१ सालमा साना उद्योगहरूमा लगानी गर्न निर्देशन जारी गर्‍यो । त्यसपछिका वर्षमा FAO को सहायतामा कृषि विकास बैंकले एउटा तराई र एउटा पहाडी जिल्लामा परीक्षणका रूपमा साना किसान विकास आयोजना संचालन गर्‍यो । यो परियोजनाको सफल कार्यान्वयन पछि कृषि विकास बैंकले देशभर यसलाई कार्यान्वयन गर्‍यो भने यसले दुई लाख साना किसानलाई सेवा पुऱ्यायो । निसन्देह यो लघुकर्जा कार्यक्रम नै देशको सवैभन्दा ठूलो र पहिलो लघुकर्जा कार्यक्रम बन्न पुग्यो । पछि यो आयोजना कमजोर कारोवार र संचालन खर्च उच्च हुन गएकाले धेरै समस्या भोग्न बाध्य भयो । यो समस्या समाधान गर्न कृषि विकास बैंकले जर्मन विकास संस्था जिटीजेडको प्राविधिक सहयोगमा २०५० सालमा सात वर्ष लामो कार्यमुखी अनुसन्धानका आधारमा संचालनको नमुना तयार पाऱ्यो । जुन नमुनालाई उनीहरूले साना किसान सहकारी संस्था लिमिटेड भनी नामकरण गरे । त्यसपछि कृषि विकास बैंकले साना किसान विकास परियोजनाअन्तर्गत स्थापित ससाना कर्जा समूहलाई विस्तारैविस्तारै साना किसान सहकारी संस्था लिमिटेडमा रुपान्तरण गर्न थाल्यो ।

राष्ट्र बैंकले बाणिज्य बैंक र नेपाल बैंक लिमिटेडलाई २०३८ सालमा सघन बैकिङ्ग कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न निर्देशन गर्‍यो । यो गरीवलाई लक्षित गरिएको अर्को कर्जा कार्यक्रम थियो । त्यस्तैगरि २०३९ सालमा ग्रामीण महिलाका लागि उत्पादन कर्जा PCRW परियोजना दुईवटा राष्ट्रियस्तरका बैंक तथा कृषि विकास बैंकद्वारा सुरु गरिए । यो कार्यक्रम महिलालाई नै सम्पूर्ण रूपले लक्षित गरिएको थियो । यो कार्यक्रम धेरैजसो जिल्लामा विस्तार गरिए तर बैंकका शाखा वरपरका थोरै गाउँका मानिसहरूमा मात्र यसको पहुँच सीमित हुन पुग्यो । बैकिङ्ग वीथ द पोर नेटवर्कको प्राविधिक सहयोगमा राष्ट्रिय बाणिज्य बैंकले गैरसरकारी संस्थाद्वारा गठित कर्जा समूहलाई आफूसँग सम्बन्धन गराउन कोशिस गरे तर केही वर्षपछि यो सम्बन्धन गराउने कार्यक्रम नै बन्द हुन पुग्यो ।

देशमा तल्लोतहको दिगो लघुवित्त संस्थाको विकास गर्ने उद्देश्यले एशियाली विकास बैंकको सहायतामा २०५१ सालमा महिलामा केन्द्रित 'महिलाका लागि लघुकर्जा परियोजना' आयोजना सुरु गरिएको थियो । यो परियोजना १२ जिल्ला र पाँच नगरपालिकामा ५० वटा गैरसरकारी संस्थाको सामाजिक परिचालन सहयोगद्वारा सञ्चालन गरिएको थियो । परियोजनाको पुरै सात वर्षको अवधिमा यो परियोजनाले २० वटा गैरसरकारी संस्थालाई सम्भाव्य वित्तीय मध्यस्थताकर्ताका रूपमा

सिफारिस गर्‍यो । संस्थाहरूले सामाजिक परिचालन सीप एवं दक्षता हासिल गरे तर वित्तीय सेवा संचालन सीपको भने अभाव नै देखियो । परियोजना अवधिभर वित्तीय मध्यस्थतासम्बन्धी कार्य संचालन गर्न कुनै पनि गैरसरकारी संस्थाहरू सक्षम भएनन् ।

देशभरिका गरीबहरूलाई लघुकर्जाको सेवा पुऱ्याउने उद्देश्यले पाँचै विकास क्षेत्रमा २०४९-२०५३ सालमा एकएक वटा ग्रामीण विकास बैंक स्थापना गरियो । पछिसम्म यी संस्थाहरूको कारोबार गुणस्तरमा ह्रास तथा उच्च कर्मचारी लागतका कारण धेरै घाटा व्यहोर्नु पर्‍यो । साधारणतया यी संस्थाहरूमा खास प्रणाली, तालिमप्राप्त मानवशक्ति, प्रभावकारी अनुगमन तथा निरीक्षण र पेशागत व्यवस्थापनको टड्कारो अभाव रह्यो । यिनै कारणले गर्दा यी संस्थाहरूले कार्यक्रम सञ्चालन तथा आफ्ना ग्राहकहरूमा लगानीका लागि बाणिज्य बैंक तथा माथिल्लोस्तरका थोक ऋण दातासंस्थाहरूबाट आवश्यक कोष रकम पाउन सकेनन् । यसैबीचमा उनीहरूलाई पुनः सक्रिय गराउने र तिनको संचालनमा नयाँ गति प्रदान गर्ने उद्देश्यले राष्ट्र बैंकले ग्रामीण विकास बैंक पुनर्गठन योजना बनायो । त्यस योजनाले क्रमिक रूपमा नेपाल राष्ट्र बैंक र नेपाल सरकारले आफ्नो शेयर विक्री गरी ती बैंकहरूको निजीकरण गर्न सिफारिस गर्‍यो । एवरितले नेपाल राष्ट्र बैंकले दुई बैंकहरू पूर्वाञ्चल ग्रामीण विकास बैंक र मध्यमाञ्चल ग्रामीण विकास बैंकको स्वामित्वबाट आफूलाई भिक्त्यो । त्यस्तैगरि पश्चिमाञ्चल ग्रामीण विकास बैंकमा रहेको नेपाल राष्ट्र बैंकको शेयर निजी क्षेत्रलाई हस्तान्तरण गरिएका छन् । तापनि मध्यपश्चिमाञ्चल ग्रामीण विकास बैंक र सुदूर पश्चिमाञ्चल ग्रामीण विकास बैंकमा नेपाल राष्ट्र बैंकको क्रमशः ६३ दशमलव ११ र ६८ दशमलव ४६ प्रतिशत शेयर अझै रहिरहेको छ । त्यस्तै सुरुआतदेखि नै नेपाल सरकारको शेयर रहेको पूर्वाञ्चल ग्रामीण विकास बैंक (८.२५%), पश्चिमाञ्चल ग्रामीण विकास बैंक (१६.५%), मध्यमाञ्चल ग्रामीण विकास बैंक (१६.५%) र सुदूर पश्चिमाञ्चल ग्रामीण विकास बैंक (८.४६%) का शेयर अझै यथावत छन् ।

वि.स २०४७ को पछिल्लो समयताका धेरै वित्तीय गैरसरकारी संस्था र निजीक्षेत्रका लघुवित्त बैंकहरूले लघुवित्त कार्यक्रम सुरु गरे । बंगलादेशको ग्रामीण बैंक पद्धतिको अनुशरण गर्दै निर्धन नामक गैरसरकारी संस्थाले लघुवित्त कार्यक्रम २०५० सालमा पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा सुरु गरेको थियो । निर्धन संस्था २०५६ सालमा निर्धन उत्थान बैंक लि. मा रूपान्तरण भएको हो । निर्धन उत्थान बैंक हाल ११ जिल्लामा संचालित छ भने यसले ८९,८७९ ग्राहकलाई सेवा दिइरहेको छ । त्यस्तैगरि स्वावलम्बन विकास केन्द्रले ग्रामीण पद्धतिको अनुशरण गरी २०५१ सालमा तराईका तीन जिल्लाबाट लघुकर्जा कार्यक्रम सुरु गर्‍यो । उक्त केन्द्रले २०५९ सालमा स्वावलम्बन विकास बैंक लिमिटेडको प्रवर्द्धन गर्‍यो र बैंकलाई आफ्नो धेरै कारोबार हस्तान्तरण गर्‍यो । यो बैंक हाल १५ जिल्लामा संचालित छ भने ७६,९९९ ग्राहक सदस्यहरूलाई सेवा दिइरहेको छ ।

वि.सं २०५७ को सुरुताका तीनवटा निजिस्तरका लघुवित्त बैंकहरू क्रमशः छिमेक विकास बैंक लि, डेप्रोक्स विकास बैंक र नेरुडे लघुवित्त विकास बैंक स्थापना भए । वित्तीय गैरसरकारी संस्थाहरू राष्ट्र बैंकमा दर्ता हुने ४७ वटा पुगे । तिमध्ये एउटा मात्रै संस्थाले वित्तीय मध्यस्थता अनुमति नविकरण गरेको छैन । नेपाल राष्ट्र बैंकले बैंक तथा वित्तीय संस्था ऐन पारित भएपछि २०६३ सालदेखि नयाँ गैरसरकारी संस्थाका लागि वित्तीय मध्यस्थतासम्बन्धी काम गर्ने अनुमति दिन रोकेका

छ, । केन्द्रीय बैंक एउटा विशेष शीर्षस्थ तहको नियमन गर्ने संस्था गठन गर्ने प्रक्रियामा छ, जसले लघुवित्तसम्बन्धी काम गर्ने गैरसरकारी संस्था तथा लघुवित्त बैंकहरूको निरीक्षण एवं नियमन गर्नेछ । तर उक्त संस्था निर्माण गर्नुपर्ने आवश्यक काम कारवाहीहरू सुस्त रूपमा भइरहेको धेरैको अनुभव छ ।

२०४७ सालको पछिल्लो समयतिर लघुवित्त संघसंस्थाहरूलाई ऋण प्रदान गर्ने उद्देश्यले चारवटा थोक ऋण दिने दातासंस्थाहरू स्थापना गरिए । गैरसरकारी संस्था तथा सहकारी संस्थाहरूलाई वित्तीय सहयोग उपलब्ध गराउन २०४८ सालमा नेपाल राष्ट्र बैंकले ग्रामीण स्वावलम्बन कोषको स्थापना गर्‍यो । त्यसपछि सरकारले एक व्यवसायिक शीर्षस्थ लघुवित्त संस्थाको आवश्यकता पहिचान गरि नेपाल राष्ट्र बैंक र एशियाली विकास बैंकको सहयोगमा २०५५ सालमा नेपाल राष्ट्र बैंकको (२६%), र १३ वटा बाणिज्य बैंकहरूको (६७%) मुख्य शेयर रहेको रुरल माइक्रोफाइनेन्स डेभलपमेन्ट सेन्टर लि. को स्थापना गर्‍यो । हाल उक्त बाणिज्य बैंकहरू आरएमडिसीको मुख्य शेयरधनीहरू हुन जसको शेयर कुल चुक्ता पुँजीको ९० दशमलव ५७ प्रतिशत छ ।

साना किसान विकास बैंक अर्को थोक ऋण दिने संस्था हो । यो २०५८ सालको आषाढमा साना किसान सहकारी संस्थाहरूलाई वित्तीय लगानी गर्न स्थापित भएको हो । देशका सहकारी संस्थाहरूलाई लगानी गर्ने उद्देश्यले २०६० सालमा सहकारी ऐन, २०४८ अन्तर्गत रही राष्ट्रिय सहकारी विकास बैंक स्थापना भयो ।

४.२ लघुवित्त संस्थाहरूको कार्य स्थिति तथा प्रगति

लघुवित्तको बजारलाई नेपालमा औपचारिक र अनौपचारिक गरी दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

औपचारिक क्षेत्र

औपचारिक वित्तीय क्षेत्रमा २३ वटा बाणिज्य बैंक, ५८ वटा विकास बैंक, ७९ वटा वित्त कम्पनी, १० वटा लघुवित्त विकास बैंक, सीमित बैकिङ्ग अनुमति लिएका १६ वटा वित्तीय सहकारी संस्थाहरू, २ हजार ६ सय ९२ वटा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था, २ सय १९ वटा साना किसान सहकारी संस्था लिमिटेड र ४७ वटा वित्तीय गैरसरकारी संस्थाहरू पर्दछन् । यी संस्थाहरूमध्ये लघुवित्त विकास बैंक, वित्तीय गैरसरकारी संस्था, साना किसान सहकारी संस्था र बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूले मात्र प्रत्यक्ष रूपमा गरीवहरूलाई सेवा पुऱ्याउँछन् ।

दशवटा लघुवित्त विकास बैंकमध्ये सरकारद्वारा प्रवर्द्धित पाँचवटा क्षेत्रीय ग्रामीण विकास बैंक र निजी क्षेत्रको स्वामित्व भएका पाँचवटा बैंक छन् । हालैका वर्षहरूमा तीनवटा क्षेत्रीय ग्रामीण विकास बैंकहरू निजीकरण गरिएका छन् । निर्धन उत्थान बैंक, स्वावलम्बन विकास बैंक लि., छिमेक विकास बैंक, नेरुडे लघुवित्त विकास बैंक र डेप्रोक्स लघुवित्त विकास बैंक निजी स्वामित्वका लघुवित्त विकास बैंकहरू हुन् । पहुँच, कारोवार, गुणस्तर, दक्षता र नाफाका दृष्टिकोणले यी निजी क्षेत्रका बैंकहरूले क्षेत्रीय ग्रामीण विकास बैंकहरू भन्दा राम्रो कार्य सम्पादन गरेका छन् ।

डिसेम्बर २००७ सम्मको अवधिसम्म क्षेत्रीयस्तरका ग्रामीण विकास बैंकहरूले एक लाख ६८ हजार ८ सय १२ ग्राहकहरूलाई सेवा दिएका छन् भने निजी क्षेत्रका लघुवित्त विकास बैंकहरूले २ लाख ८९ हजार १८ जनालाई सेवा दिएका छन् । यी लघुवित्त विकास बैंकहरू नेपालका ५० जिल्ला (२६ वटा पहाडी र २४ वटा तराईका) मा संचालित छन् । यस्ता बैंकहरूलाई आफ्ना ग्राहक सदस्यहरूलाई ६० हजार रूपैयाँसम्म विनाधितो या समूह जमानीमा लघुकर्जा उपलब्ध गराउन अनुमति दिइएको छ । ति बैंकहरूले आफ्ना ग्राहकहरूलाई लघुउद्यममा लगानी गर्न धितो लिइ वा नलिइकन एक लाख ५० हजार रूपैयाँसम्म कर्जा उपलब्ध गराउन सक्छन् । केही त्यस्ता बैंकहरूले बाणिज्य बैंकको साभेदारीमा आफ्ना ग्राहकहरूलाई नगद पठाउने (रेमिटान्स मनी टान्सफर) सुविधा पनि पुऱ्याउँदै आएका छन् ।

साथै २०६४ को मंसीरसम्ममा यी क्षेत्रीय ग्रामीण विकास बैंकका सरदर सदस्य संख्या ५७ हजार ८ सय ४, सरदर बचत संकलन १७ करोड रूपैयाँ र सरदर ऋण लगानीमा रहरहेको रकम ४० करोड १० लाख रूपैयाँ रहेको छ । महत्वपूर्ण करा त उपरोक्त ४२ प्रतिशत लगानीको कारोबार सदस्यको बचत परिचालनबाट गरिएको छ । ती संस्थाहरूको ग्राहक सदस्यहरूको सरदर लगानीमा रहरहेको ऋण रकम ९ हजार ६ सय ६८ रूपैयाँ र सरदर बचत २ हजार ७ सय ३२ रूपैयाँ रहेको छ । निजी स्वामित्वबाट चलेका लघुवित्त विकास बैंकहरूले १२९ प्रतिशतभन्दा बढीसम्म संचालन स्वसक्षमता हासिल गरेका छन् ।

तालिका ३: निजी लघुवित्त विकास बैंकहरूको सदस्य, बचत र लगानीमा रहरहेको ऋण (मंसीर २०६४ सम्ममा)

क्रस	लघुवित्त विकास बैंकहरू	सदस्य संख्या	बचत (रु)	लगानीमा रहरहेको ऋण (रु)
१	निर्धन उत्थान बैंक लिमिटेड लि.	८८,८७९	२०२,३०१,०००	६६६,७५०, ०००
२	स्वावलम्बन लघुवित्त विकास बैंक लि.	७६,९९९	२२६, ५३४, ०००	४३१,५८३,०००
३	छिमेक विकास बैंक लि.	६९,००९	१९४, ८०७, ०००	५१७,६६१,०००
४	डेप्रोक्स विकास बैंक लि.	२५,२२६	५९,६०१,०००	२३९,५२५, ३१८
५	नेरुडे लघुवित्त विकास बैंक	२८,९०५	५६,१३१,०००	१४७,३६३,०००
	कुल	२८९,०१८	७३९,३७४, ०००	२, ००२,८८२, ३१८
	सरदर	५७,८०४	१४७,८७४, ८००	४००,५७६, ४६४

स्रोत: रुरल माइक्रोफाइनेन्स सेन्टर लि. (आरएमडिसी)

नेपालमा २ हजार ६ सय ९२ वटा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था छन् । उनीहरूले २ लाख ५८ हजार ३ सय १२ जनालाई सेवा पुऱ्याएका छन् ।^{१०} धेरैजसो बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरू ग्रामीण क्षेत्रमा अवस्थित छन् । यस्ता सहकारी संस्थाहरूले सामाजिक एवं आर्थिक स्थिति नहेरि समुदायका सम्पूर्ण सदस्यहरूलाई लक्षित गर्छन् । सहरमा संचालित बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाले सामान्यतया धनी मानिसहरूलाई सेवा दिन्छन् । सहकारी संस्थाहरू आफूलाई लघुवित्त संस्था भनेर मान्न रुचाउँदैनन् किनकी उनीहरू समुदायका सबै सदस्यहरूलाई नै आफ्नो लक्षित समूहका रूपमा लिन्छन् । धेरैजसो यस्ता संस्थाहरू स्वतस्फूर्तरूपमा स्थापित भएका छन् भने केही ग्रामीण बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरू स्थानीय एवं अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूको सहयोगमा स्थापित भएका छन् । उनीहरूका पच्चिसदेखि

^{१०} www.microfinance.org.np/microfinance.html#outreach

दुई सयसम्म सदस्य हुन्छन् । तिमध्ये १९९ चाहिँ ग्रामीण स्वावलम्बन कोषसँग सम्बन्धित छन् र २३ वटा सहकारी संस्था चाहिँ रुरल माइक्रोफाइनान्स डेभलपमेन्ट सेन्टरका साभेदार छन् ।

तालिका ४: सरकारद्वारा प्रवर्द्धित क्षेत्रीय ग्रामीण विकास बैंकहरूको सदस्य, बचत र लगानीमा रहिरहेको ऋण (मंसीर २०६४ सम्ममा)

क्र.सं.	क्षेत्रीय ग्रामीण विकास बैंकहरूको नाम	सदस्य संख्या	बचत (रु.)	लगानीमा रहिरहेको ऋण (रु.)
१	पूर्वाञ्चल ग्रामीण विकास बैंक	५७,७३४	१७९,६२२,०००	७४८,०६४,०००
२	मध्यमाञ्चल ग्रामीण विकास बैंक	४२,६७०	१३४,०२५,२६४	३८३,५११,२०५
३	पश्चिमाञ्चल ग्रामीण विकास बैंक	३६,७८६	११३,१००,०००	४६६,८८३,०००
४	मध्य पश्चिमाञ्चल ग्रामीण विकास बैंक	१९,४५७	७७,०४६,०००	२१५,७११,०००
५	सुदूर पश्चिमाञ्चल ग्रामीण विकास बैंक	१२,१६५	३९,५११,९९२	१४८,६४९,२९८
	जम्मा	१६,८८१२	५४३,३०५,२५६	१,९६२,८१८,५०३
	सरदरमा	३३,७६२	१०८,६६१०५१	३९२,६३७००

स्रोत: रुरल माइक्रोफाइनान्स डेभलपमेन्ट सेन्टर लि. (आरएमडिसी)

आरएमडिसीसँगको साभेदारीमा २३ वटा बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूले उल्लेख्य रुपमा सदस्यहरू बढाएका छन् । ति सबै सदस्यहरू गरीव परिवारका महिलाहरू हुन् । डिसेम्बर २००७ सम्म आरएमडिसीको साभेदार सहकारी संस्थाले सरदरमा ३ हजार १ सय सदस्यलाई सेवा पुऱ्याएका छन् र उनीहरूको बचत संकलन पनि सरदर लाख रुपैयाँ छ । उनीहरूको लगानीमा रहिरहेको ऋण रकम १ करोड ४९ लाख रुपैयाँ छ । यी संस्थाहरूका सदस्यहरूको सरदर प्रतिव्यक्ति लगानीमा रहिरहेको ऋण ६ हजार ८ सय ८० रुपैयाँ छ भने बचत संचित १ हजार ७ सय १५ रुपैयाँ छ । उनीहरू संचालनका हिसावले स्वसक्षम भएका छन् र वित्तीय दिगोपनातर्फ अग्रसर भइरहेका छन् । धेरै सदस्यहरूलाई सेवा पुऱ्याएका ठूला तीन सहकारी संस्थाहरूमा सहारा नेपाल बचत तथा ऋण सहकारी संस्था भापा (२५,९९०), कर्णाली बचत तथा ऋण सहकारी संस्था भापा (७,३७७) र रोयल बचत तथा ऋण सहकारी संस्था स्याङ्जा (४,१४९) छन् । आरएमडिसीका धेरै साभेदार बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूले संचालन स्वसक्षमता हासिल गरेका छन् ।

सीमित बैकिङ्ग गर्ने अनुमति प्राप्त गरेका १६ वटा वित्तीय बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूमध्ये धेरैले लघुवित्त संचालन गर्दछन् । उदाहरणको लागि महिला सहकारी समाज र विन्ध्यवासिनी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था यी दुवैले ग्रामीण बैंक र सहकारी सिद्धान्तहरू अवलम्बन गरेका छन् ।

दुई सय १९ वटा साना किसान सहकारी संस्था लिमिटेडले १ लाख २९ हजार साना किसानलाई सेवा पुऱ्याएका छन् । धेरैजसो साना किसान सहकारी संस्थाहरू कृषि विकास बैंकले संचालन गरेको साना किसान विकास कार्यक्रमअन्तर्गत गठन भएका साना किसान समूहबाटै रुपान्तरित भएका हुन् । यी संस्थाहरूले आवश्यक थोक कर्जा साना किसान विकास बैंक लि. (एउटा विशेष संस्था), आरएमडिसी, ग्रामीण स्वावलम्बन कोष तथा वाणिज्य बैंकबाट लिन सक्छन् । तापनि प्राय सबैले साना किसान विकास बैंक लिमिटेडसँग सापटी लिएका छन् । एउटा साना किसान सहकारी संस्था लिमिटेडसँग औसतमा ५ सय ग्राहक हुन्छन् । धेरै जसोले आफ्नो सेवा एउटै गाउँ विकास समितिमा लक्षित गरेका हुन्छन् ।

राष्ट्र बैंकमा दर्ता भएका वित्तीय गैरसरकारी संस्थाको संख्या ४७ छ । २०६४ सालको आषाढतिर यस्ता संस्थाहरूले २ लाख ५७ हजार ९ सय ५६ सदस्य ग्राहकहरूलाई सेवा पुऱ्याएका थिए । यी ४७ वटा वित्तीय मध्यस्थतासम्बन्धी काम गर्ने संस्थामध्ये बढी ग्राहकलाई सेवा पुऱ्याएको हिसाबले चारवटा संस्थाहरू डेप्रोक्स नेपाल (३९,१९४), ग्रामीण महिला उत्सुकता विकास मञ्च, फरवार्ड (३४,९१०) र स्वावलम्बन विकास केन्द्र (३३,०४०) सहित अरु २४ वटा संस्थाहरू रुरल माइक्रोफाइनान्स डेभलपमेन्ट सेन्टरका साभेदार भएका छन् ।

पाँच हजारभन्दा बढी सदस्यहरूलाई सेवा पुऱ्याउने वित्तीय गैरसरकारी संस्थामध्ये दशवटा उत्कृष्ट संस्थाहरू, १) डेप्रोक्स, काठमाडौं २) फरवार्ड, सुनसरी, ३) स्वावलम्बन विकास केन्द्र, काठमाडौं ४) जीवन विकास समाज, मोरङ, ५) महुली सामुदायिक विकास केन्द्र, सप्तरी ६) नेपाल महिला विकास केन्द्र, ललितपुर ७) नेपाल शैक्षिक तथा सामाजिक विकास संस्था, ८) मानुषी, काठमाडौं ९) चारतारे युवा क्लब, बाग्लुङ, र १०) सृजना सामुदायिक विकास केन्द्र, सिरहा हुन् । यी दशवटा संस्थामध्ये नौवटा आरएमडिसीका साभेदार संस्था हुन् ।

आरएमडिसीको साभेदार वित्तीय गैरसरकारी संस्थाले सरदर ९ हजार ३ सय ६० सदस्यहरूलाई सेवा दिन्छन् । ति सबै साभेदारहरू ग्रामीण बैंक पद्धतिमा केही सामान्य परिमार्जन गरी स्थानीय अवस्था सुहाउँदो संचालन प्रणाली कार्यान्वयन गर्दै आएका छन् । यी संस्थाहरू २०६४ सालको आषाढसम्ममा प्रतिसदस्य सरदर ऋण लगानी र बचत संकलन क्रमशः ६ हजार १ सय २१ र १ हजार ६ सय ८८ रुपैयाँ रह्यो । अन्य वित्तीय संस्थाहरूले गुणस्तर र पहुँचका दृष्टिले यसरी प्रगति गरेका छैनन् । २०६४ सालको आषाढसम्ममा यी ४७ वटा वित्तीय गैरसरकारी संस्थाहरूको कुल लगानीमा रहिरहेको ऋण रकम ७७ करोड ५६ लाख रुपैयाँ पुगेको छ ।

तालिका ५: नेपालका ठूला दश लघुवित्त संस्थाहरू (मंसिर २०६४ सम्ममा)

क्र स	लघुवित्त संस्थाहरू	सदस्य संख्या	सदस्यहरूको बचत (रु.०००)	लगानीमा रहिरहेको ऋण (रु.०००)
१	निर्धन उत्थान बैंक लिमिटेड	८८,८७९	२०२,३०१	६६६,७५०
२	स्वावलम्बन लघुवित्त विकास बैंक लिमिटेड	७६,९९९	२२६,५३४	४३१,५८३
३	छिमेक विकास बैंक लि.	६९,००९	१९४,८०७	५१७,६६१
४	पूर्वाञ्चल ग्रामीण विकास बैंक लि	५७,७३४	१७९,६२२	७४८,९६४
५	मध्यपश्चिमाञ्चल ग्रामीण विकास बैंक लि	४२,६७०	१३४,०२५	३८३,५११
६	डेप्रोक्स नेपाल	३९,१९४	७६,०४६	३२८,०६८
७	पश्चिमाञ्चल ग्रामीण विकास बैंक लि	३६,७८६	११३,१००	४६६,८८३
८	फरवार्ड, सुनसरी	३४,९१७	५१,६९५	१६४,३३३
९	स्वावलम्बन विकास केन्द्र	३३,०४०	८६,३०६	१७२,९२२
१०	जीवन विकास समाज	२९,१३४	४२,०७४	१३३,३५२

स्रोत: रुरल माइक्रोफाइनान्स डेभलपमेन्ट सेन्टर लि. (आरएमडिसी)

अनौपचारिक क्षेत्र

ग्रामीण कर्जाको जम्माजम्मी आवश्यकताको तीन चौथाई पूर्ति अनौपचारिक स्रोतबाट हुने गरेको छ । विश्व बैंकका अनुसार तल्लोतहका ४७ दशमलव ३ प्रतिशत जनसंख्या अनौपचारिक ऋणमै भर पर्दछन् भने माथिल्लो तहको २४ दशमलव ७ प्रतिशत जनसंख्याको यस प्रकारको ऋणमा निर्भर छन् ।¹¹ सजिलो पहुँच, सरल ऋण निर्णय प्रक्रिया, तुरुन्त ऋणप्रदान, ऋणको आकार तथा उपयोगमा लचकता आदि अनौपचारिक ऋणको उपयोगका केही कारणहरू हुन् ।

अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूले पनि विभिन्नस्तरमा लघुवित्त कार्यक्रमलाई सहयोग गर्दै आएका छन् । UNDP ले जिल्ला र स्थानीय सुशासन सुदृढीकरण परियोजनामार्फत उल्लेखनीय संख्यामा सामुदायिक संगठनहरू स्थापना गरेको छ ।¹² यसबाट राम्रो संख्यामा ग्रामीण समुदायका परिवारहरूलाई सेवा पुगेको छ । सामुदायिक संगठनहरूको एक मुख्य क्रियाकलापका रूपमा बचत तथा ऋण कार्यक्रम रहेको छ । यस्ता सामुदायिक संगठनहरू अहिले संस्थागत निरन्तरता पाउन एवं दिगोपना हासिल गर्न स्वतः वित्तीय गैरसरकारी संस्था वा सहकारी संस्थामा रूपान्तरण हुन अग्रसर भइरहेका छन् ।

२०५५ देखि २०५८ को बीचमा प्याक्ट नेपालले तराईका १९ र पहाडका दुई जिल्लामा करिव १ हजार २ सयवटा 'भिलेज बैंक' प्रवर्द्धन गर्‍यो । २०५८ को मंसिरमा यी भिलेज बैंकसँग साभेदारी स्थापित गर्ने उद्देश्यले आएमडिसीले प्याक्ट नेपाल र भिलेज बैंकहरू बीच एउटा अन्तरक्रिया कार्यक्रम आयोजना गर्‍यो । संचालन पद्धतिमा सम्झौता हुन नसकेपछि विना उपलब्धी सो अन्तरक्रिया समापन भयो । भिलेज बैंकहरू आफ्नो वित्तीय दिगोपनाका लागि ध्यान दिन नसकेका कारण विस्तारै हराउँदै गइरहेका छन् ।

स्वावलम्बी समूह, घुम्ती बचत तथा ऋण संघजस्ता समुदायमा आधारित अनौपचारिक संघसंस्थाहरू २० हजारभन्दा बढी छन् । त्यसैगरि, साहुँमहाजन, व्यापारी, साथी र नातागोता आदि अनौपचारिक वित्तीय स्रोतहरू हुन् । अनौपचारिक ऋण उपलब्ध गराउने मुख्य कर्ताहरू साथी तथा नातागोता हुन् । शहरी र ग्रामीण दुवै क्षेत्रमा उनीहरूले कुल अनौपचारिक ऋणको क्रमशः ८४ दशमलव ४ प्रतिशत र ६० दशमलव ५ प्रतिशत उपलब्ध गराउँछन् ।

४.३ सेवा संचालन पद्धति

नेपालका खुद्रा लघुवित्त सेवा प्रदायक संस्थाहरूले आफ्ना ग्राहक सदस्यहरूलाई लघुवित्त सेवा दिन धेरै खालका पद्धतिहरू प्रयोगमा ल्याएका छन् । त्यस्ता पद्धतिमध्ये ग्रामीण बैंक पद्धति, सहकारी संस्था पद्धति, साना किसान सहकारी संस्था लिमिटेड, भिलेज बैंक र समुदायमा आधारित संस्था वा

¹¹ Majorano, Francesca, 2007. *An Evaluation of the Rural Microfinance Development Centre as a Wholesale Lending Institution in Nepal*, p.4

¹² www.dlgsp.org.np/coverage.php (Decentralized Local Governance Support Program, a joint project of the Government of Nepal, UNDP and Norway).

स्वावलम्बी समूह केही हुन् । ग्रामीण बैंक, सहकारी संस्था र साना किसान सहकारी संस्था लि. पद्धति चाहिँ नेपालमा लघुवित्त सेवा प्रदान गर्ने मुख्य पद्धति हुन् ।

ग्रामीण बैंक पद्धति नेपालमा २०४७ सालको सुरुआतताका दुईवटा गैरसरकारी संस्थाहरू निर्धन र स्वावलम्बन विकास केन्द्र र क्षेत्रीय ग्रामीण विकास बैंकले पहिलो पटक सुरु गरेका हुन् । हाल यो पद्धति धेरै लघुवित्त संस्थाहरूले अनुशरण गरेका छन् । यो पद्धति मुख्यगरि बाक्लो जनसंख्या भएको तराई क्षेत्रमा संचालित छ जहाँ पहाड र हिमालको तुलनामा सडक, बजार र अन्य पूर्वाधारहरू बढी विकसित र राम्रा छन् । यस पद्धतिमा ससाना समूहहरू गठन गरिन्छ । यस्ता प्रत्येक समूहमा पाँचजना सदस्य हुन्छन् र तीन वा सोभन्दा बढी समूहहरू मिलेर एउटा केन्द्र बनेको हुन्छ । विनाधितो ऋण प्रवाह गरिएको हुन्छ जसको जमानी समूह/केन्द्रका सबै सदस्यहरूले लिएका हुन्छन् । यो कार्यक्रमको लक्षित समूह भनेको गरिव विपन्न परिवार नै हुन् । यसपछि सहभागीमुलक सम्पन्नता स्तरीकरण, सहभागीमुलक ग्रामीण लेखाजोखा वा घरधुरी सर्वेक्षणजस्ता विभिन्न प्रकारका विधिहरूद्वारा पहिचान गरिन्छ । यसरी पहिचान गरिएका सदस्यहरू करिव एकहप्ता लामो समूह प्रवेश पूर्व तालिममा सहभागी हुन्छन् । लघुवित्तका प्रक्रियाहरू विस्तृत रूपमा जानकारी गराउने उद्देश्यले आयोजना गरिएका यी तालिमका अन्तमा समूह तथा केन्द्र गठन गरिन्छ ।

केन्द्रको नियमित बैठक मुख्यतः पाक्षिक/मासिक रूपमा निश्चित स्थलमा बस्ने गर्दछ । ग्राहक बैठकहरू सदस्यहरू बसोबास गर्ने नजिकका ठाउँमा हुने गर्दछ र लघुवित्त संस्थाका कर्मचारीले बैठकको सहजीकरण गर्छन् । बैठक अवधिमा फिल्ड कर्मचारीले बचत संकलन गर्छन्, ऋणको किस्ता असुली र सदस्यको ऋण माग एवं लगानी भएका ऋणको उपयोगिताको जाँच गर्छन् । क्षेत्रीयस्तरका पाँचवटा ग्रामीण विकास बैंकले भने अहिले पनि पुरानै ग्रामीण पद्धति अनुसार कार्यक्रम संचालन गरेका छन् र केन्द्र बैठक पनि धेरैले साप्ताहिक रूपमै गर्ने गर्दछन् । ग्रामीण बैंक पद्धतिको अनुशरण गर्ने अन्य लघुवित्त संघसंस्थाहरूले स्थानीय आवश्यकता र परिवेशअनुसार संशोधन एवं परिमार्जन गरी केन्द्र बैठक पाक्षिक/मासिक रूपमा गर्दै आएका छन् ।

लघुवित्तलाई पहाडमा पनि भौगोलिक अवस्था सुहाउँदो बनाउन यसका बैठकलाई मासिक गरेर ग्रामीण पद्धति उपयोगमा आइरहेको छ । लघुवित्त संस्थाहरूले खासगरि साधारण ऋण, मौसमी ऋण र विशेष ऋण (सरसफाइ र घर निर्माण) उपलब्ध गराउँछन् । उनीहरूले बचतका विभिन्न प्रकार पनि ल्याएका छन् जस्तै अनिवार्य बचत, शिक्षा बचत, पेन्सन् कोष बचत र स्वेच्छिक बचत । त्यसैगरि सदस्यको स्वास्थ्य, जीवन तथा सदस्यहरूले पालेका पशुपालनको जोखिम व्यहोर्न ल्याइएका लघुविमाका योजनाहरू पनि छन् । यस्ता संस्थाहरूले समुदायमा आधारित साना पशुपालन विमा योजना प्रयोगमा ल्याएका छन् । प्राय वित्तीय गैरसरकारी संस्थाहरू, सहकारी संस्थाहरू र लघुवित्त विकास बैंकले ग्रामीण बैंक पद्धतिको अनुशरण गरेका छन् ।

सहकारी पद्धतिचाहिँ समुदायमा आधारित परम्परागत ग्रामीण वित्त पद्धति हो । सहकारी संस्था ऐन, २०४८ अनुसार २५ जनाको कुनै एक समुदायको समूहले कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयको सहकारी विभागअन्तर्गत डिभिजन सहकारी कार्यालयमा दर्ता गरि गठन गर्न सक्छन् । सीमित बैकिङ्ग अनुमति प्राप्त गरेका सीमित सहकारी संस्थाहरू बाहेकका बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरू केन्द्रीय बैंकको नियमन परिधिभित्र पर्दैनन् । सीमित बैकिङ्ग अनुमति प्राप्त गरेका बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूले सदस्य तथा गैर सदस्यहरूलाई पनि सेवा दिन सक्छन् । यस्ता संस्थाहरूले सामाजिक तथा आर्थिक स्थिति नहेरी समुदायका सबै सदस्यहरूलाई लक्षित गर्दछन् । हाल धेरैजसो लाभान्वित परिवारहरू त्यस्ता धनी तथा सम्पन्न परिवारकै छन् । प्रतिसंस्था सरदर सदस्यता संख्या करिव एक

सयको हाराहारीमा छ । धेरैजसो बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूले सदस्यको बचतलाई परिचालन गरी उत्पादनशील वा उपभोगका लागि ऋण प्रवाह गर्दछन् ।

बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूले उपलब्ध गराउने ऋणको अवधि ३ महिनादेखि १८ महिनासम्म पाइन्छ । त्यस्ता ऋण निश्चित उद्देश्य जस्तो कृषि लघुउद्यम, घर निर्माण तथा मर्मत र कहिलेकाही आकस्मिक अवस्था एवं सामाजिक कुराहरूका लागि प्रदान गरिन्छ । बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरू स्वसंचालित हुन्छन् भन्ने मानिन्छ तर यदाकदा यस्ता संस्थाहरूका सदस्यहरू तथा शेयरधनी सदस्यहरूमा सहकारी शिक्षाको अभावले सहकारी संस्थाहरू प्रभावकारी रूपमा चलन सक्दैनन् । साथै यस्ता संस्थाहरूको उच्च निकायबाट प्रभावकारी निरीक्षण गरिने कुनै व्यवस्था छैन । परिणामस्वरूप धेरैको उपयुक्त प्रणाली हुँदैन, उचित व्यवस्थापन वा सुशासन पनि पाइदैन । तापनि सहकारी संस्थाहरू पहाडी तथा हिमाली भेगका लागि उपयुक्त वित्तीय पद्धति हुन सक्छन् ।

साना किसान कृषि सहकारी संस्था लिमिटेड सहकारी संस्था पद्धति हो, जुन २०५० सालमा सात वर्षको कार्यमुखी अनुसन्धानपछि GIZ को प्राविधिक सहयोगमा कृषि विकास बैंकले विकास गरेको हो । संस्थागत संरचनामा यो तीन तहको हुनु यसको मुख्य विशेषता हो । यसमा सबैभन्दा तल्लो तह (गाउँ तह) मा कर्जा समूह हुन्छ, प्रत्येक वार्डमा एउटा अन्तर समूह हुन्छ भने संस्थागत तहमा एक मुख्य कार्यकारी समिति हुन्छ । कार्यकारी समिति चाहिँ यिनै अन्तरसमूहका प्रतिनिधिमध्येबाट गठन भएर आएको हुन्छ । कर्जा समूहले गाउँ तहमा नियमित रूपमा बैठकको आयोजना गर्दछ जहाँ ग्राहकहरू बचत तथा ऋणका किस्ता संकलन गर्दछन् । सदस्यहरूबाट बैठकमै ऋण निवेदन पनि संकलन गरिन्छ र आफ्नो अन्तरसमूहमा पठाइन्छ । त्यसपछि अन्तरसमूहले सो निवेदनको लेखाजोखा गरी कार्य समितिमा सिफारिससहित पठाउँछन् । अन्तमा कार्यसमितिले नै ऋण प्रस्तावप्रति ऋण अनुमोदन वा अस्वीकृतिबारे निर्णय गर्दछन् । कार्यसमिति नै संस्थाको सम्पूर्ण व्यवस्थापनप्रति जिम्मेवार रहन्छ । एउटा साना किसान सहकारी संस्था लि. ले आफ्नो सेवा सम्बन्धित गाउँ विकास समितिको भौगोलिक क्षेत्रभित्रै केन्द्रित गर्दछ भने खासगरी साना किसानलाई मात्र लक्षित गर्दछ । ऋण चाहिँ धितो लिएर वा नलिकनै नै पनि प्रदान गर्न सक्छ । सरदरमा यस्तो एक सहकारी संस्थाले करिब पाँच सय सदस्यलाई सेवा पुऱ्याएको छ ।¹³

ल्याटिन अमेरिकन 'भिलेज बैंक' पद्धति पनि नेपालमा USAID को सहयोगमा महिला सशक्तीकरण परियोजनाअन्तर्गत प्याक्ट नेपालले २०५५ देखि २०५८ सालको बीचमा कोशिस गरेको थियो । यस्ता भिलेज बैंकहरू समुदायमा आधारित बचत तथा ऋण संस्था हुन् जुन समुदायका महिलाहरूलाई उनीहरूको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था नहेरि वित्तीय सेवा प्रदान गर्न स्थापित गरिएका थिए । एउटा भिलेज बैंकमा ४० देखि ५० महिला हुन्छन्, जुन साक्षरता कक्षाबाट सुरु भई छ महिनासम्म बचत कार्यक्रम गरेपछि उनीहरूले सदस्यहरूको बचत सदस्यहरूमै उत्पादनशील कर्जा वा अन्य कुनै प्रयोजनका लागि ऋणमा परिचालन गर्दछन् । परियोजना अवधिभर यस्ता भिलेज बैंकलाई प्याक्ट नेपालका स्थानीय साभेदार संस्थाहरूले प्रवर्द्धन गरेका थिए । उनीहरूले त्यस्ता संघहरूलाई सदस्यहरू तथा व्यवस्थापन समितिको क्षमता विकास गर्नका लागि तालिमहरू उपलब्ध गराए । परियोजनाले भिलेज बैंकहरूलाई ससाना कोषहरू ऋणका रूपमा दियो, जुन परियोजना समाप्ति पछि सदस्यहरूलाई ऋणका रूपमा प्रदान गरिएको थियो । समग्रमा भन्नुपर्दा स्थापित भिलेज बैंकहरू विस्तारै विस्तारै यस उद्योगबाट हराइरहेका छन् ।

¹³ VDC (Village Development Committee) is the lowest level organisation of people. Its geographical area is divided into 9 Wards. There are about 4,000 VDCs in the country.

विभिन्न परियोजना तथा कार्यक्रमहरूद्वारा प्रवर्द्धन गरिएका धेरैजसो 'स्वावलम्बन समूह' तथा समुदायमा आधारित संस्थाहरू बचत तथा ऋणका क्रियाकलापमा संलग्न छन् । यस्ता अनौपचारिक समूहहरूलाई बचत तथा ऋण सहकारी संस्था वा वित्तीय गैरसरकारी संस्थाका रूपमा रूपान्तरण गर्न सकिन्छ । उदाहरणका लागि ठूलो संख्यामा सामुदायिक संगठनहरू UNDP को स्थानीय सुशासन सुदृढीकरण परियोजनाको सामुदायिक परिचालन कार्यक्रमअन्तर्गत गठन गरिएका छन् । यस परियोजनाअन्तर्गत सामुदायिक संगठनहरूलाई कर्जा कार्यक्रम विस्तार गर्नका लागि एउटा सानो घुम्ती कोष प्रदान गरिन्छ । यस्ता सामुदायिक संस्थाहरूको गतिविधि स्थानीयस्तरको राजनीतिक संस्था (गाउँ विकास समिति एवं जिल्ला विकास समिति) द्वारा प्रभावित हुने भएकाले उनीहरूको दिगोपना एउटा सवाल बनेको छ । यस सवालको अन्त्यका लागि परियोजनाले त्यस्ता स्वावलम्बन समूहको संस्थागत दिगोपनाका लागि पुनर्ताजगी तालिम प्रदान गरिरहेको छ भने बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूसँग तिनलाई सम्पर्क गराउने कोशिस गरिरहेको छ । त्यस्तैगरि विश्व बैंकको सहयोगमा नेपाल सरकारद्वारा स्थापित गरिवी निवारण कोषले पनि स्थानीय समुदायमा आधारित संस्थाहरूलाई आयमूलक क्रियाकलापहरूका लागि उल्लेखनीय रूपमा अनुदान (प्रति गाउँ ५० लाख रुपैयाँसम्म) प्रदान गर्दै आएको छ । यद्यपि यस्ताखाले अनुदानमुखी कार्यक्रमले ग्रामीण परिवारमा परनिर्भरता सृजना गर्ने खतरा छ ।

४.४ लघुवित्तमा सूचना प्रविधि

अधिकांश लघुवित्त संस्थाहरूले आफ्नो लेखा तथा अभिलेखहरू हस्तलिखित प्रणालीमै राख्ने गर्छन् । धेरैजसोसँग एक वा दुईवटा कम्प्युटर छन् र ति पनि तिनका मुख्य कार्यालयमा प्रतिवेदन लेख्न र जटिल खालका हिसावकिताव गर्नमा प्रयोग गरिन्छन् । प्राय संस्थाहरू ग्राहकको हरहिसाव गर्न कम्प्युटर प्रविधि होस् भन्ने चाहन्छन् तर लागतको कारण उनीहरूले सोको व्यवस्था गर्न सकेका छैनन् । विद्युत, दूरसंचार, कम्प्युटरको हार्डवेयर र सफ्टवेयर सेवा सीमित भएकाले नेपालमा लघुवित्त क्षेत्रमा कम्प्युटर प्रविधिको उपयोग हुन कठिनाई भएको छ । हालैका वर्षहरूका केही ठूला लघुवित्त संस्थाहरूजस्तै निर्धन उत्थान बैंक, छिमेक विकास बैंक, नेरुढे लघुवित्त विकास बैंकले आफ्नै सफ्टवेयर स्थानीय परामर्शदातामार्फत निर्माण गर्न प्रयत्न गर्दै छन् । स्वावलम्बन बैंकले पनि स्थानीय एक कम्पनीलाई बजारमा सार्वजनिक रूपमा उपलब्ध सफ्टवेयरमा केही परिमार्जन गर्न लगाइ सफ्टवेयर निर्माण गर्ने काम सुरु गरेको छ । बजारमा उपलब्ध व्यवसायिक सफ्टवेयर देशका साना लघुवित्त संस्थाहरूलाई ज्यादै महँगो हुने भएकाले दातृ संस्थाहरूले देशमा लघुवित्त क्षेत्रमा सूचना प्रविधिको विकास तथा उपयोगका लागि आवश्यक महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्छन् ।

४.५ लघुवित्त र उर्जामा पहुँच

नेपालमा सस्तो र नविकरणीय उर्जाको पहुँच वृद्धि गर्नमा पनि लघुवित्त प्रयोग भइरहेको छ । यो कर्जा कार्यक्रम नेपाल सरकारको बैकल्पिक उर्जा प्रवर्द्धन केन्द्रको तत्वावधानमा बायोग्यास सहयोग कार्यक्रम (BSP) नेपालले SNV र वीनरक इन्टरनेशनलजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूको सहायताले कार्यान्वयन गर्दै आएको छ ।

लघुवित्त संस्थाहरूले बैकल्पिक उर्जा प्रवर्द्धन कार्यक्रमअन्तर्गत घरायसी उपयोगका लागि गोवरग्यास प्लान्ट स्थापना गर्न ऋण सेवाहरू उपलब्ध गराइरहेका छन् । गोवरग्यास प्लान्टले मटितेल र एलपी ग्याँसलाई विस्थापित गर्ने हुँदा गोवरग्यास नविकरणीय उर्जाका मुल्यवान स्रोत हो । २०६४ सालको

अन्त्यसम्म भण्डै १ लाख ७३ हजार नेपाली घरपरिवारसंग गोवरग्यांस रहेको तथ्याङ्क छ । यसले नेपाललाई विश्वकै सवैभन्दा बढी संख्यामा गोवरग्यांस भएको देशको रूपमा चिनाएको छ ।

बैकल्पिक उर्जा प्रवर्द्धन कार्यक्रमले घरायसी प्रयोजनका लागि निर्माण हुने गोवरग्यांस प्लान्ट निर्माण गर्न प्रतिप्लान्ट ५ हजारदेखि ११ हजार ५ सय रुपैयाँसम्म अनुदान उपलब्ध गराउँछ । यो अनुदान विएसपीद्वारा सुचिकृत कम्पनीहरूद्वारा वितरण गरिन्छ । गोवरग्यास ऋण लघुवित्त संस्थाहरूलाई वार्षिक ६ प्रतिशत व्याजदरमा दुई वर्षका लागि विनाधितो वा धितो लिएर तीन वर्षका लागि उपलब्ध गराइन्छ । साथै गरीव उपभोक्तालाई अतिरिक्त अनुदान पनि प्रदान गरिन्छ । (Hitman et al, 2007)

वीनरक इन्टरनेशनलले उर्जा कर्जा क्षेत्रका लागि लघुवित्त क्षेत्रलाई सहायता उपलब्ध गराउँछ । वीनरक इन्टरनेशनलले गोवरग्यास लगानी गर्न र नविकरणीय उर्जा विषयमा ३ सयवटा लघुवित्त संस्थालाई प्राविधिक सहायता उपलब्ध गरी प्रशिक्षित गरेको छ । अहिलेसम्म यस कार्यक्रमले करिव १ सय ५० वटा लघुवित्त संस्थाहरूमाफत ५ हजार गरीव विपन्न घरपरिवारलाई दश लाख डलर बराबरको ऋण प्रवाह गरेको छ ।

नेपालमा प्रयोगमा ल्याइएको यो पद्धतिको सफलताले गोवरग्यास प्लान्ट हुने घरपरिवारलाई गोवरग्यासको मल विक्री गर्ने अवसर पनि दिएको छ । वीनरक इन्टरनेशनलको सहयोगमा WWF ले वायोग्यास Gold Standard VER नामक परियोजना विकसित गरेको छ । यो परियोजना अहिले प्रमाणीकरणको चरणमा छ । यसले बैकल्पिक उर्जा प्रवर्द्धन कार्यक्रमको दिगोपना वृद्धि गर्ने अवसर उपलब्ध गराउने छ ।

४.६ सहयोगी सेवा प्रदायक लघुवित्त संस्थाहरू

रुरल माइक्रोफाइनान्स डेभलपमेन्ट सेन्टर लि.

विक्रम सम्बत २०५५ मा यसको स्थापनादेखि नै आरएमडिसीले प्रवर्द्धनात्मक र विकासात्मक दुवै भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ, जतिखेर नेपालमा एकदमै थोरै सक्षम लघुवित्त संस्थाहरूमात्र थिए । २०६४ सालको मंसीरसम्म आइपुग्दा आरएमडिसीले ५० वटा लघुवित्त संस्थाको विकास र प्रवर्द्धन गर्‍यो । आरएमडिसीले लघुवित्त सेवा प्रदायक संस्थाको संख्यावृद्धि गर्ने, देशका विभिन्न भागमा संचालनमा रहेका सम्भाव्य संस्थाहरू (गैरसरकारीसंस्था वा सहकारी संस्था) लाई छनौट गरि गुणस्तरीय लघुवित्त संस्था बन्नमा गहन तालिम तथा प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराउने साथै आवश्यक ऋण सहयोग प्रदान गर्ने काम गर्दछ । लघुवित्तबारे जानकारी गराउन आरएमडिसीले लघुवित्त संस्थाका कार्यकारी सदस्य र प्रबन्धक तथा फिल्डमा काम गर्ने कर्मचारीलाई अन्तरक्रियात्मक कक्षाकोठा शिक्षणमार्फत, सम्बन्धित ठाउँमा पुगी प्राविधिक सहयोग, कर्मचारीलाई प्रशिक्षार्थी तालिम र अध्ययन भ्रमणमा सहयोग पुऱ्याउँछ । आरएमडिसीले यसका साभेदार संस्थाहरूलाई र तिनका ग्राहक सदस्यको पेशागत सीप सुधार गर्नलाई प्राविधिक र वित्तीय सहयोग पनि उपलब्ध गराउँछ । २०६४ सालको मंसीरसम्ममा आरएमडिसीले लघुवित्त संस्थाका १० हजार १ सय कर्मचारी र ३ लाख ६५ हजार ग्राहक सदस्यहरूलाई तालिम दिएर दक्ष बनाएको छ । स्वावलम्बन विकास केन्द्र र स्वावलम्बन विकास बैंक वा अन्य त्यस्तै संस्थाहरूलाई आरएमडिसीले नयाँ संस्थाहरूलाई तालिम दिने संस्थाका रुपमा उपयोग गर्दै आएको छ । यिनै संस्थाहरूमा तालिमका सहभागीहरू बसी काम गरेर उनीहरूको ज्ञान, सीप र व्यवहार विकास गर्ने अवसर पनि आरएमडिसीले उपलब्ध गराउँछ । लघुवित्त संस्थाका कर्मचारी र ग्राहकगरि ६ हजार जनालाई स्वावलम्बन विकास केन्द्र र स्वावलम्बन विकास बैंकका शाखामा प्रशिक्षण दिइएको छ । आरएमडिसीका अन्य साभेदार संस्थाहरू पनि अध्ययन केन्द्रका रुपमा स्थापित

बक्स १: लघुवित्त संस्थाहरूको प्रवर्द्धनका लागि आरएमडिसीको संचालन पद्धतिहरू

- १) संस्थागत विवरण, अनुभव र प्रतिवद्धताको आधारमा संभाव्य संस्थाहरू (गैसस, सहकारी संस्था, बैंक) को पहिचान गरिन्छ ।
- २) संभाव्य संस्थाहरूका कार्यकारी समितिका पदाधिकारीका लागि स्व अध्ययन तथा उत्कृष्ट अभ्यासहरूको भ्रमण गर्ने अवसर दिन एक अवलोकन भ्रमणको आयोजना गरिन्छ ।
- ३) भ्रमणपछि ति सहभागी सदस्यहरूलाई तीन दिने अन्तरक्रिया कार्यक्रममा आमन्त्रित गरिन्छ, यस कार्यक्रममा सहभागीको अनुभव आदानप्रदान गरिन्छ, यस अन्तरक्रियामा मुख्य मुख्य सवालमा छलफल, लघुवित्तका अत्यावश्यक कुराको आदान प्रदान, र लघुवित्त कार्यक्रम कार्यान्वयनको चरण, लघुवित्त संस्थाहरूको दिगोपना र आत्मनिर्भरताका लागि प्रभाव पार्ने तत्वहरू, उपयुक्त व्याजदर निर्धारणजस्ता विषयहरू समेटिन्छ ।
- ४) इच्छुक संस्थाका केही फिल्ड कर्मचारीहरूलाई सफल लघुवित्त संस्थाको संचालन प्रणालीबारे फिल्ड कार्यालयमै दुइ महिने आवासीय व्यवहारिक तालिम उपलब्ध गराइन्छ ।
- ५) संस्थाका कर्मचारीहरूलाई सहभागीमूलक ग्रामीण लेखाजोखा तथा सहभागितात्मक सम्पन्नता स्तरीकरण पद्धतिबारे प्रशिक्षित गरिन्छ । समस्याको पहिचान गर्न तथा लघुवित्त कार्यक्रमको संभाव्य कार्यान्वयन र गरीव घरधुरीहरूको पहिचान गर्नमा उनीहरूले यस पद्धतिको उपयोग गर्न सक्छन् ।
- ६) संस्थाका केही अधिकारीहरूलाई उनीहरूको संस्थाको तीन वर्षे व्यवसायिक योजना तयारी गर्न सम्बन्धित ठाउँमै गएर आवश्यक मार्गदर्शनहरू उपलब्ध गराइन्छ ।
- ७) ति संस्थाहरूलाई सम्बन्धित कार्यालयमै गएर उपयुक्त संचालन पद्धति स्थापना गर्न (लेखा, व्यवस्थापकीय सूचना प्रणाली, प्रतिवेदन लेखन, अनुगमन तथा निरीक्षण, आन्तरिक नियन्त्रण आदि) र समूह प्रवेश पूर्व तालिम तथा केन्द्र बैठक संचालनका लागि परामर्श दिइन्छ ।
- ८) ऋणी सदस्यहरूको सम्बन्धित कार्यालय वा ठाउँमै पुगेर वा अफ साइट अनुगमन तथा निरीक्षण नियमितरूपमै गरिन्छ ।
- ९) लघुवित्त संस्थाहरूलाई आवश्यकता र मागको आधारमासम्बन्धित ठाउँमै गएर विशेष प्राविधिक सहयोग दिइन्छ ।

भइरहेका छन् तिनमा फरवार्ड, जीवन विकास समाज, सहारा नेपाल बचत तथा ऋण सहकारी संस्था, वातावरण बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था र बौद्ध बचत तथा ऋण सहकारी संस्था छन् ।

आरएमडिसीले आफ्ना साभेदार संस्थाहरू कुशल तरिकाले कार्यक्रम संचालन गरोस् जसबाट तिनीहरूको ऋण कारोबार गुणस्तरीय होस् र कारोबारबाट न्यूनतम भनेपनि मुनाफा कमाओस् साथै कार्यक्रमको प्रभाव लाभान्वित ग्राहकका परिवारप्रति होस् भन्ने सुनिश्चितताका लागि आफ्ना साभेदार संस्थाहरूलाई नजिकबाट अनुगमन तथा सुपरीवेक्षण गर्दछ । त्यस्ता सुपरीवेक्षणका कारण आरएमडिसीका साभेदार संस्थाहरूको उच्च गुणस्तरको कारोबार छ (असुली दर ९५ प्रतिशत भन्दा माथि छ) र १ सय २५ प्रतिशतसम्म संचालन स्वसक्षमता हासिल गरेका छन् । साथै, आरएमडिसीको केन्द्रीय बैंकसँग सुमधुर सम्बन्ध छ र देशको लघुवित्त क्षेत्रका लागि उपयुक्त कानुनी तथा नियमनको वातावरण बनाउनमा प्रमुख भूमिका निर्वाह गरेको छ । उदाहरणको लागि वित्तीय मध्यस्थतासम्बन्धी ऐन, २०५५ को संशोधन र क्षेत्रीय ग्रामीण विकास बैंकहरूको पुनः संरचनाको योजना तयार पार्नमा आरएमडिसीले सक्रिय भूमिका निर्वाह गर्‍यो ।

ग्रामीण वित्त नेपाल

ग्रामीण वित्त नेपाल, नेपाल र जर्मनको एउटा संयुक्त परियोजना हो । यसले साना किसान विकास कार्यक्रमअन्तर्गत संगठित कृषि विकास बैंकका साना कर्जा समूहलाई दिगो साना किसान सहकारी संस्था लिमिटेडमा रूपान्तरणका लागि प्राविधिक सहायता प्रदान गर्दछ । साना किसान सहकारी संस्थालाई कोष उपलब्ध गराउने उद्देश्यले यो परियोजनाले २०५८ सालमा साना किसान विकास बैंक स्थापना गर्न पनि सहायता उपलब्ध गरायो ।

सेन्टर फर माइक्रोफाइनान्स

सेन्टर फर माइक्रोफाइनान्स (CMF) लघुवित्तसम्बन्धी तालिम संचालन तथा अनुसन्धान गर्न बाह्य सहयोगद्वारा (सिडा र फोर्ड फाउण्डेशन) २०५८ सालमा स्थापित गैरनाफामुखी एक कम्पनी हो । CMF ले लघुवित्तसम्बन्धी स्थानीय पेशागत स्रोत व्यक्तिहरूको परिचालन गरेर हरेक वर्ष कक्षा कोठामा आधारित तालिम कार्यक्रम चलाउँछ । विगतमा यसले सहकारी संस्थासम्बन्धी अनुसन्धान तथा परामर्श सेवा संचालन गरेको थियो । ग्राहकहरूलाई एउटा विमा कम्पनीसँग समन्वय गराउन एक सहजकर्ताका रूपमा लघुविमा परीक्षण योजनामा पनि संलग्न थियो । CMF ले हाल फोर्ड फाउण्डेशनको सहयोग र बेलायतका तीन विश्वविद्यालयद्वारा संचालित लघुवित्तको सामाजिक प्रभावमा केन्द्रित एक अन्तर्राष्ट्रिय परियोजना (इम्प्याक्ट) सँग सहकार्य गरिरहेको छ ।

नेपाल बचत तथा ऋण सहकारी केन्द्रीय संघ (नेफ्स्कून)

विक्रम सम्बत २०५५ मा स्थापित नेपाल केन्द्रीय बचत तथा ऋण सहकारी संस्था संघ, (नेफ्स्कून) देशका बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाका लागि एउटा सवैभन्दा माथिल्लो तहको संस्था हो । नेपालका ४६ जिल्लाका करिब ३५० वटा सहकारी संस्था यसका सदस्य छन् । यी सहकारी संस्थाका प्रतिसंस्था सरदर १ सय १० जना सदस्य छन् । नेफ्स्कूनले आफ्ना सदस्य सहकारी संस्थाको

क्षमता विकासमा सहयोग गर्दछ भने केहीलाई कोष लगानी समेत गर्दछ । सहकारी संस्था सञ्चालनसम्बन्धी सवालबारे वकालत गर्न यसले एउटा साभा मञ्चको रुपमा कार्य पनि गर्दछ ।

कर्जा सूचना केन्द्र लिमिटेड

नेपाल राष्ट्र बैंकको पहलमा कर्जा सूचना केन्द्रको स्थापना २०४६ सालमा भएको हो । यो केन्द्र २०६१ सालको असोज महिनामा कम्पनीका रुपमा दर्ता भई २०६२ सालको चैत्रबाट यसको संचालन सुरु भएको हो । सबै बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूका उपभोक्ता र व्यवसायिक ऋणीहरूबारे कर्जा सूचना भण्डारका रुपमा देशको एउटै केन्द्रीय संघका रुपमा केन्द्रले कार्य गर्दै आएको छ । यसले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट कर्जा सूचना संकलन गरी मागको आधारमा तिनको प्रसार गर्दछ । नेपाल राष्ट्र बैंक तथा अन्य वित्तीय संस्थाहरूले यस केन्द्रको सेवा लिन्छन् । २०६४ सालको आषाढसम्ममा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको अनुरोधमा केन्द्रद्वारा सुचिकृत कालासूचिमा परेका ऋणीहरूको संख्या २ हजार २ सय ३५ थियो । केन्द्रले दश लाख रूपैयाँभन्दा बढी ऋण हुनेको अभिलेख राख्ने गर्दछ ।

सञ्जाल तथा स्तर निर्धारण संस्थाहरू (रेटिंग एजेन्सीहरू)

वित्तका वर्षहरूमा स्थानीय लघुवित्त सञ्जालहरूका रुपमा लघुवित्त संघ नेपाल (MIFAN), ग्रामीण नेटवर्क नेपाल (GNN), नेपाल लघुवित्त बैंकर्स संघ (NMBA) गठन भए । यी संस्थाहरू लघुवित्त उद्योगको रुचि प्रवर्द्धन तथा सुरक्षा गर्नमा भने जति सक्रिय भएका छैनन् ।

भारतका MCRIL वा CISEL जस्ता नेपालमा छुट्टै स्तर निर्धारण संस्थाहरू (रेटिंग एजेन्सीहरू) छैनन् । तर थोक ऋण दाता संस्थाहरू जस्तै आरएमडिसी र साना किसान बैंकहरूले भने निवेदक संस्थाहरूको ऋणको स्वीकृति गर्नु अघि विश्लेषण एवं लेखाजोखा गर्ने गर्दछन् । यसका लागि यी संस्थाका कर्मचारीहरूलाई भने प्रशिक्षित गरिएको हुन्छ ।

५. वित्तीय स्रोतहरू

देशको लघुवित्त कार्यक्रमका मुख्य स्रोतहरू बाणिज्य बैंकहरूले प्रदान गर्नु पर्ने विपन्न क्षेत्र कर्जा कोष, थोक ऋण प्रदायक संस्था र केही अन्तर्राष्ट्रिय दातृ निकायहरू नै हुन् ।

बाणिज्य बैंकहरू लघुवित्त उद्योगलाई थोक ऋण दिएर र लघुवित्त विकास बैंकहरूलाई पुँजी उपलब्ध गराएर सहयोग गरेका छन् । यस्ता बैंकहरूले आफूहरूले लगानी गरेका कुल ऋणको ३ प्रतिशत ऋण विपन्न क्षेत्रका लागि लगानी गर्नुपर्दछ । यही कोष नै खुद्रा तथा थोक लघुवित्त संस्थाहरू आरएमडिसी एवं साना किसान विकास बैंकका लागि मुख्य कोष हुन् । राष्ट्र बैंकले विकास बैंक तथा वित्त कम्पनीहरूमाफत बाणिज्य बैंकहरूको केही रकम विपन्न क्षेत्रमा लगानी गर्न समेत निर्देशन गरेको छ ।

देशकै सबैभन्दा ठूलो थोक ऋण दाता संस्था आरएमडिसी हो । यसले सबै खाले कानुनीरूपमा लघुवित्त संचालन गर्न अनुमति प्राप्त संस्थाहरू लघुवित्त विकास बैंक, वित्तीय गैरसरकारी संस्था, बचत तथा ऋण वा बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था र साना किसान सहकारी संस्थाहरूलाई थोक ऋण उपलब्ध गराउँछ । आरएमडिसीले एशीयाली विकास बैंकको अनुदान सहयोगमा संचालित सामुदायिक पशुपालन विकास परियोजनाअन्तर्गत लघुउद्यमका क्षेत्रमा लगानी गर्न विकास बैंकहरूलाई पनि ऋण प्रदान गरेको छ । मंसिर २०६४ सम्ममा आरएमडिसीले यसका ६० वटा साभेदारलाई २ अर्ब ९० करोड रूपैयाँ ऋण लगानी गरेको छ । यसअन्तर्गत कृषि तथा पशुपालनमा आधारित व्यवसायमा लगानी गर्न छवटा विकास बैंक, सातवटा लघुवित्त विकास बैंक, २४ वटा वित्तीय गैरसरकारी संस्था र २३ वटा सहकारी संस्थाहरू पर्दछन् । यसको कुल ऋण

लगानी १ अर्ब १८ करोड ९९ लाख रूपैयाँ पुगेको छ भने आजसम्म भाखा नाघेको ऋण रकम एक रुपैयाँ पनि छैन । आरएमडिसीका साभेदार संस्थाहरूको आफ्ना ग्राहकसँगको ऋण असुली दर ९८ प्रतिशतभन्दा बढी छ । त्यस्ता खुद्रा लघुवित्त संघसंस्थाहरूले पाँच लाख ६३ हजार ९ गरीव

बक्स २: ऋण प्रवाहका लागि आरएमडिसीको मापदण्ड:

आरएमडिसीसँग ऋण लिन चाहने संस्थाहरूले निम्न मापदण्ड पूरा गर्नुपर्दछ ।

कुनै पनि संस्थासँग निम्न कुरा हुनुपर्छ:

- १) उपयुक्त ऐनअन्तर्गत दर्ता भएको तथा लघुवित्त संचालनको अनुमति प्राप्त गरेको
- २) कम्तीमा एक वर्ष लघुवित्त क्रियाकलाप संचालन गरेको अनुभव भएको
- ३) पहिलो वर्षको लगानीमा रहरहेको ऋणको ५ प्रतिशत, दोस्रो वर्षमा १० प्रतिशत, तेस्रो वर्षमा १५ प्रतिशत र चौथो वर्षदेखि २० प्रतिशत रकम बचतमा संचित भएको
- ४) कम्तीमा पनि ९० प्रतिशत ऋण असुली दर रहेको
- ५) प्रतिबद्ध र गतिशिल कार्यकारी समिति भएको
- ६) सक्रिय एवं पेशागत व्यवस्थापन भएको
- ७) उपयुक्त व्यवस्थापकीय सूचना प्रणाली भएको,
- ८) उपयुक्त व्यवसायिक योजना भएको
- ९) आधुनिक लेखा प्रणाली अपनाएको
- १०) कर्जा कार्यक्रम कार्यान्वयन एवं अनुगमनका लागि उपयुक्त नीति तथा प्रक्रियाहरू भएको
- ११) कम्तीमा ५० जना सक्रिय ऋणी भएको
- १२) कम्तीमा पनि २५ प्रतिशत महिला ऋणी भएको
- १३) न्यूनतम रु. २५०,००० वित्तीय स्रोत भएको
- १४) न्यूनतम खुद्रा पुँजी (नेटवर्थ) एक लाख रूपैयाँको भएको
- १५) गत तीन वर्षको वित्तीय स्थितिअनुसार स्वसक्षमतातर्फ अग्रसर भएको
- १६) समयमै लेखापरीक्षण गराएको

परिवारहरूलाई सेवा दिएका छन् । यसका धेरैजसो साभेदार संस्थाहरूले आफ्नो संचालनमा स्वसक्षमतास्तर हासिल गरिसकेका छन् ।

केही आधारभूत मापदण्ड (हेर्नोस बक्स २) पुरा गरेका जुनसुकै संस्था जो उत्कृष्ट अभ्यासको अनुसरण गर्न प्रतिबद्ध एवं वित्तीय अनुशासन कायम गर्ने र पेशागत व्यवस्थापनसँगै सुशासनको अभ्यास गर्ने संस्थाहरूले ऋणका लागि आरएमडिसीलाई निवेदन गर्न सक्छन् । आवश्यक भएको खण्डमा आरएमडिसीले ऋण प्रवाह गर्नु अघि नै तालिम एवं प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्छ । थोरै ग्राहक संख्या भएपनि ग्राहकहरूको कारोवार राख्न सक्न भनि सुनिश्चित गर्न लघुवित्त संस्थाहरूलाई आरएमडिसीले सघाउँछ । त्यस्ता संस्थाहरूको खास लेखाप्रणालीको स्थापना, दोहोरो लेखाप्रणालीको अनुशरण, सुशासन र पेशागत व्यवस्थापन, दक्ष जनशक्ति, प्रभावकारी अनुगमन तथा सुपरीवेक्षण र आन्तरिक नियन्त्रण संयन्त्र स्थापना नभएसम्म आरएमडिसीले सहयोग गरिरहन्छ । आरएमडिसीका सबै साभेदारहरूले साभेदारीको दुईदेखि तीन वर्षको अवधिमा संचालन स्वसक्षमता हासिल गर्ने गरेका छन् ।

अन्तर्राष्ट्रिय दातृनिकायहरूको सहयोगमा आरएमडिसीले थुप्रै परियोजनाहरू सफलरूपमा कार्यान्वयन गरेको छ । यसले एशीयाली विकास बैंकको २ करोड अमेरिकी डलर बराबरको ग्रामीण लघुवित्त परियोजना २०६४ सालको आषाढमा सम्पन्न गर्‍यो । बजार भाउ भन्दा व्याजदर उच्च भएको तथा नेपाल सरकार र एशीयाली विकास बैंक बीचको ऋण सम्झौतामा प्रति ऋणी ऋण सीमा अपर्याप्त भएको कारण आरएमडिसीले यो परियोजनाको सुरुआततिर केही समय कठिनाईको सामना गर्‍यो । त्यसताका देशमा सक्षम लघुवित्त संस्थाहरू अत्यन्त न्यून संख्यामा थिए । सरकार तथा एशीयाली विकास बैंकसँग निरन्तर संवादले आरएमडिसीलाई परियोजनामार्फत नयाँ लघुवित्त संस्था सृजना गर्न र उपयुक्त नीतिगत वातावरण तयार गर्ने निर्णय गर्न अग्रसर गरायो ।

साना किसान विकास बैंक लि. साना किसान सहकारी संस्थाहरूलाई थोक ऋण प्रदान गर्ने थोक संस्था हो । यसको अधिकृत पुँजी २४ करोड र चुक्ता पुँजी १२ करोड रुपैयाँ छ । मुख्य स्वामित्व कृषि विकास बैंक (६७%) र नेपाल सरकार (१९%) को रहेको यस बैंकले नेपालका २४ जिल्लाका २१९ वटा साना किसान सहकारी संस्था लिमिटेडमा लगानी गरेको छ । यसबाट १ लाख २९ हजार व्यक्तिगत ग्राहकले सेवा पाएका छन् । २०६४ सालको आषाढसम्ममा यस साना किसान विकास बैंकले ती सहकारी संस्थाहरूमा गरेको १ दशमलव ३३ अर्ब रुपैयाँ लगानीमा रहिरहेको छ । साना किसान सहकारी संस्थाहरूलाई ऋण दिने साना किसान विकास बैंकको कोषको मुख्य स्रोत बाणिज्य बैंक र कृषि विकास बैंक हुन् ।

केन्द्रीय बैंकको लघुवित्त विभागद्वारा व्यवस्थित गरिएको ग्रामीण स्वावलम्बन कोषले प्राथमिकस्तरको गैरसरकारी संस्था तथा सहकारी संस्थाहरूलाई तीन वर्ष अवधिका लागि वार्षिक आठ प्रतिशत व्याजदरमा थोक ऋण (२५ लाखसम्म) उपलब्ध गराउँछ । कर्जा लिने चाहने संस्थाले तोकिएको व्याजदरमध्ये समय अवधिभित्रै ऋण बुझाएमा ७५ प्रतिशत फिर्ता गरिन्छ । गरीबी निवारण रणनीतिअनुसार २०४८ मा सरकारको २ करोड रुपैयाँ वीउ पुँजीमा ग्रामीण स्वावलम्बन कोषको स्थापना भएको हो । आर्थिक वर्ष २०६२/२०६३ मा सरकारले यस कोषमा ७ करोड र नेपाल राष्ट्र बैंकले ग्रामीण क्षेत्रमा लघुकर्जा सुविधामा कमी नहोस् भनेर आफ्नै मुनाफाबाट २५ करोड ३४ लाख रुपैयाँ थप्यो । यसरी ग्रामीण क्षेत्रमा लघुकर्जा उपलब्ध गराउने उद्देश्यले ३४ करोड ३४ लाख

रूपैयाँको कोष बन्यो । यस कोषले लघुवित्त विकास बैंक र कृषि विकास बैंकलाई समेत आर्थिक वर्ष २०६० देखि चिया तथा अलैची खेती कार्यक्रमलाई सहयोग गर्न र कोल्डस्टोर निर्माण गर्ने कार्यमा लगानी गर्दै आएको छ । २०६४ साल आषाढसम्ममा कोषले पूर्वाञ्चल ग्रामीण विकास बैंक, मध्यमाञ्चल ग्रामीण विकास बैंक, मध्यपश्चिमाञ्चल ग्रामीण विकास बैंक र साना किसान विकास बैंकलाई कुल चार करोड रूपैयाँ (प्रत्येकलाई एक करोड) उपलब्ध गराएको छ । दिर्घकालीन ऋणका रूपमा कृषि विकास बैंकलाई पनि ११ करोड ९२ लाख रूपैयाँ उपलब्ध गराएको छ । साथै २०६४ सालको आषाढसम्ममा यस कोषले २ सय ७७ संस्था (५२ गैरसरकारी संस्था र २२५ बचत तथा ऋण सहकारी संस्था) मार्फत १३ करोड २६ लाख रूपैयाँ ऋण लगानी गरिसकेको छ । हाल यस्ता संस्थाहरूमा ५ करोड ४१ लाख रूपैयाँ लगानीमा रहिरहेको छ । यी २ सय ७७ संघसंस्थाहरूले ४८ वटा जिल्लाका कुल १२ हजार दुई सय २८ परिवारलाई सेवा पुऱ्याएका छन् । सेवा पाएका परिवारमध्ये सत्तहत्तर प्रतिशत परिवार गरीबीको रेखामुनिका हुन् । कर्जाको ८ दशमलव ५ प्रतिशत रकम भाका नाघेको छ ।¹⁴

राष्ट्रिय सहकारी विकास बैंकले पनि यसका सदस्य सहकारी संस्थाहरूलाई कर्जा उपलब्ध गराउँछ । २०६४ को मंसिरसम्म ५९ वटा सहकारी संस्थामा १२ करोड ३३ लाख रूपैयाँ ऋण लगानी गरेको छ ।

¹⁴ Nepal Rastra Bank (2007). *Economic Report, 2006/07*, page 84 (http://red.nrb.org.np/publications/economic-reports/Economic_Reports_2006_07.NEW.pdf)

६. लघुवित्त क्रियाकलापहरूका प्रभाव

हालैका वर्षहरूमा लघुवित्तको प्रभावबारे तीनवटा अध्ययन भएका छन् ।

१) राष्ट्रिय योजना आयोगको सहयोगमा गरिएको गरिवी निवारणमा लघुकर्जा कार्यक्रमको प्रभाव, २०६१

राष्ट्रिय योजना आयोगले एक अनुसन्धान संस्था सेन्टर फर पोलिसी रिसर्च एण्ड रुरल डेभलपमेन्ट काठमाडौंमार्फत २०६१ सालमा गरीवी निवारणमा लघुवित्तको प्रभावबारे एउटा अध्ययन गर्‍यो । यसले निम्न कुराको अध्ययन गर्‍यो १) लघुवित्त कार्यक्रमको पहुँच र गरीवहरूको संलग्नता २) लाभान्वितको घरपरिवारमा सामाजिक तथा आर्थिक प्रभाव, ३) लैङ्गिकता र सशक्तीकरण र, ४) लघुवित्त संस्थाहरूको दिगोपना । यो अध्ययन प्राथमिक र उपलब्ध दुवै खालका तथ्याङ्कमा आधारित थियो । छ जिल्लाका (३ पहाड र ३ तराई) ४७९ जना लघुवित्त ग्राहकबाट प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो । अध्ययनका लागि नमुनाका छनौट गर्न सरकारी र गैरसरकारी लघुवित्त संस्थाहरूलाई संलग्न गराइएको थियो । अध्ययनको मुख्य निष्कर्षहरू निम्न थिए:

- कुल लघुवित्त ऋणीमध्ये यो सेवा पाउनै पर्ने ६८ दशमलव ६ प्रतिशत अति गरीव परिवार ३५ दशमलव २ प्रतिशतले मात्र सेवा पाएको
- धेरैजसो परिवार (८४.१%) ले पहिलो ऋणबाट लाभ लिएको बताए । पछिल्लो ऋणहरूबाट नाफा भएको बताउने परिवारको संख्या घट्दै गएको
- केही थोरै अनुपातका परिवार (२४.४%) ले मात्रै लघुवित्त कार्यक्रममा सहभागी भएपछि आफ्नो सामाजिक तथा आर्थिक स्थितिमा सुधार भएको अनुभव गरेको
- उत्तरदाताको सुरुको व्यवसायमा परिवर्तन भएको खासगरि कृषिबाट साना व्यापारतर्फ । कृषिको परनिर्भरता ५६ देखि ४८ प्रतिशतसम्म घट्यो जब कि साना व्यापार ११ दशमलव १ देखि ३२ दशमलव २ प्रतिशतसम्म बढेको
- उत्तरदाताहरूले लघुवित्त कार्यक्रममा सहभागी भएपछि उनीहरूको धनसम्पतिको अवस्थामा केही परिवर्तन आएको पाएका छन् । घरको छानो राम्रो बनाएका, रेडियो, टेलिभिजन, साइकल र हातेकलजस्ता सामग्रीहरू किनेका परिवारको अनुपात बढेको छ,
- कार्यक्रममा सहभागी भएपछि खाद्य सुरक्षामा केही सुधार भएको उत्तरदाताहरूले प्रत्यक्ष देखेको पाइएको
- उत्तरदाताहरूको साक्षरता दर ५२ बाट वृद्धि भइ ८९ दशमलव ८ प्रतिशत पुगेको, कार्यक्रमको सहभागीहरूले कम्तीमा पनि उनीहरूको नाम लेख्न जानेको

- छोरालाई स्कूल पठाउने घरपरिवारको अनुपात केही हदसम्म (८०.१ बाट ८४.१) वृद्धि भएको तर छोरीलाई स्कूल पठाउने घरपरिवारको अनुपात भने उस्तै (७६.४) रहेको
- पोषिलो खानेकुराहरू जस्तै फलफूल, मासु र अण्डाको खपत केही मात्रामा वृद्धि भएको
- एचआइभि/एड्स र यसको सन्ने माध्यमबारे थाहा पाउने उत्तरदाताको अनुपात वृद्धि भएको त्यस्तै ठूलो संख्याका परिवार, स्वास्थ्य सेवाको महत्व, स्थानीयस्तरमै उपलब्ध सुविधाको खोजी गर्नमा सचेत रहेको पाइएको
- महिलाले मात्रै गर्नुपर्छ भन्ने निश्चित घरायसी कामहरू हाल महिला र पुरुष दुवैले गर्न थालेको
- आफ्नो आमदानीमा आफ्नै नियन्त्रण रहेको बताउने महिलाहरूको अनुपात १३.३ बाट १९.१ प्रतिशत वृद्धि भएको, आफ्नो आमदानी श्रीमान वा ससुरालाई बुझाउनु पर्छ भन्नेहरू ३१ दशमलव १ बाट घटेर २० दशमलव १ प्रतिशत रहेको
- समग्रमा लघुवित्त कार्यक्रमको प्रभाव ग्राहकको गरीबी निवारणस्तरमा कम भएको पाइएको

२) लघुवित्तको प्रभाव, स्याप नेपाल, २०६३

INAFI र स्याप नेपालले नेपालको गरीबी निवारणमा लघुवित्त सेवाको प्रभावबारे २०६१ सालमा एक विषयगत अनुसन्धान गर्‍यो । यसको मुख्य उद्देश्य नेपालको गरीबी निवारणमा लघुवित्त सेवाको समग्र प्रभाव पत्ता लगाउनु रहेको थियो । यो अध्ययन निम्न विषयमा केन्द्रित थियो: १) लघुवित्तको पहुँच विस्तार, २) लघुवित्तका पहुँच, प्रयोग र योगदान ३) लघुउद्यम विकास, ४) ग्राहकद्वारा जोखीम तथा कठिनाइको व्यवस्थापन, ५) महिलाहरूको सशक्तीकरण, ६) गरीबी निवारण । यस अध्ययनमा प्राथमिक र उपलब्ध तथ्याङ्कहरू संकलन गरि विश्लेषण गरिएको थियो । अध्ययनमा 'पहिले' र 'अहिले' तथा 'सँग' र 'विना' जस्ता पद्धतिहरू प्रयोग गरिएका थिए । यस अध्ययनका मुख्यमुख्य निष्कर्षहरू निम्न थिए:

- गरीबी निवारणमा लघुवित्तको प्रभाव सकारात्मक रहेको पाइएको थियो । लघुवित्तले गरीबहरूलाई उनीहरूको पहुँच र लघुउद्यम विकासमार्फत आमदानी वृद्धि गर्न र आर्थिक सशक्तीकरण गर्न र उनीहरूले भोग्दै आएको समस्याहरूसँग जुध्ने क्षमता बढेको पाइएको
- ६६ प्रतिशतले उत्पादनमुलक र ३६ प्रतिशतले उपभोगमूलक उद्देश्यले लघुकर्जा प्रयोग गरेको पाइएको थियो । ग्राहक परिवारको गरीबी घटाउन लघुवित्तले योगदान पुऱ्यायो भने ५६ प्रतिशत उत्तरदाताले लघुवित्त कार्यक्रममा सहभागी भए पछि आफूहरूको आमदानी वृद्धि भएको बताएको

- लघुवित्त सेवामा असंलग्न व्यक्ति परिवारभन्दा लघुवित्तका सदस्यहरूले केही बढी वित्तीय, भौतिक र मानवीय पुँजी निर्माण गरेको पाइएको
- लघुकर्जले उनीहरूको परनिर्भरता कम गर्नमा सहयोग गरेको, विशेषगरि गरीवलाई साहुँमहाजनको चर्को व्याजदरको बोझबाट घटाएको
- लघुकर्जले लघुउद्यम क्रियाकलापको प्रवर्द्धन गरेको, जसको कारण ज्याला वृद्धि भई लाभान्वित वर्ग र समुदायका मानिसहरूको रोजगारका अवसर वृद्धि गराएको
- गरीवभन्दा गरीव वर्गमा लघुवित्त सेवाको पहुँच र गरीवी निवारणबीच प्रष्ट समन्वय भएको, लघुवित्त सेवाले ग्राहक परिवारको आम्दानी र अन्य वित्तीय, भौतिक तथा मानवीय पुँजी वृद्धि गर्न सक्षम बनाएको र,
- सुधारिएको पोषण स्थिति, उपयुक्त खाद्य प्रणाली, राम्रो लवाइ खवाइ तथा आवास लघुवित्तका अन्य प्रभावहरू हुन्

३) आरएमडिसीका साभेदारसंस्थाका ग्राहकहरूमा लघुवित्तको प्रभाव, आरएमडिसी, भाद्र २०६४

आरएमडिसीले ग्राहक सदस्यहरूको जीविकोपार्जनमा लघुवित्तको प्रभावबारे २०६४ सालमा एउटा अध्ययन गऱ्यो ।¹⁵ यो अध्ययन लघुवित्तको प्रभावमा केन्द्रित रहेको थियो: १) ऋणका विभिन्न स्रोतहरूबाट ऋणको कारोवार, २) लगानी, आम्दानी र बचत ३) सम्पत्ति आर्जन तथा सृजना ४) खाद्य उपलब्धता, पोषण, लवाइ तथा बसाइ एवं घर, ५) स्वास्थ्य हेरचाह मापन र शिक्षा, महिला सशक्तीकरण । अध्ययनमा 'पहिले' र 'अहिले' पद्धतिको प्रयोग गरिएको थियो । उल्लेखित विषयमा सदस्यमा आएको परिवर्तनको विश्लेषण गर्न तीन वर्षअघि लघुवित्त संस्थाहरूमा प्रवेश गरेका सदस्यहरूको नमुना लिइएको थियो । अध्ययनले लघुवित्त कार्यक्रममा सहभागी परिवारको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थामा उल्लेखनीय सुधार आएको देखाएको छ । अध्ययनका मुख्यमुख्य निष्कर्षहरू यस प्रकार थिए:

- लघुवित्त कार्यक्रममा तीन वा सोभन्दा बढी वर्षको सहभागितापछि पैसाका लागि उनीहरू साहुँमहाजन तथा आफन्तमा भरपर्ने चलन क्रमशः ६८ र ६५ प्रतिशतले घटेको
- सहभागी परिवारले उनीहरूको लगानी २ सय १९ प्रतिशतले, आम्दानी २५ दशमलव १८, बचत २ सय ८६ प्रतिशतले वृद्धि भएको
- सम्पत्ति उल्लेखनीयरूपमा वृद्धि भएको, उदाहरणको लागि सहभागी परिवारले पालन गरेको बाखाको संख्या १ सय ६१ प्रतिशत, भैंसी ७८ प्रतिशत र गाई १ सय २० प्रतिशतले वृद्धि भएको

¹⁵ Rural Microfinance Development Center Ltd., 2007. *Impact of Microfinance Services on the Clients of RMDC's Partner Organisations*

- खरले छाएको घरको संख्या ६५ प्रतिशतले घटेको, टायल र जस्ताले घर छाउने क्रमश १० र १ सय ५३ प्रतिशतले वृद्धि भएको
- सहभागी परिवारको जग्गाजमिनको स्वामित्व ६१ प्रतिशतले वृद्धि भएको
- तीन वा सोभन्दा बढी वर्ष कार्यक्रममा सहभागी भएपछि आफ्नै उत्पादन तथा आम्दानीद्वारा १२ महिना खान पुग्ने परिवारको संख्यामा ३१ देखि ८५ प्रतिशतसम्म वृद्धि भएको
- सामुदायिक काममा लाभान्वित परिवारको संलग्नता १ सय २९ प्रतिशतले वृद्धि भएको र,
- उल्लेखनीय रूपमा स्वच्छ खानेपानीको प्रयोग, सरसफाइ, चर्पी, डिपीटी पोलियो, भिटामिन ए र डाक्टरकहाँ जाने चलन बढेको पाइएको

७. अवसर र चुनौती

नेपालको लघुवित्त उद्योगको वृद्धि र सफलताका लागि अवसर र चुनौती दुवै छन् । तीमध्ये केही यस प्रकार छन् ।

७.१ अवसरहरू

- नेपाल सरकारले राष्ट्रिय लघुवित्त नीति २०६४ जारी गरेको छ । यसले नेपालमा लघुवित्त उद्योगको थप विकासका लागि उपयुक्त कानुनी वातावरण तथा आवश्यक वित्तीय संरचनाहरूको स्थापना गर्न आवश्यक सहजीकरण गर्ने उद्देश्य लिएको छ ।
- विभिन्न संस्थागत कार्यढाँचाअन्तर्गत लघुवित्त सेवा सञ्चालन गर्न कानूनहरू तर्जुमा गरिएका छन् । वृहदस्तरमा लघुवित्तसंचालन गर्न लघुवित्त बैंकलाई बैंक तथा वित्तीय संस्था ऐन, २०६३ अन्तर्गत ठूलो पुँजी सहितको संयुक्त लगानीका कम्पनीका रूपमा स्थापित गर्न सकिन्छ । केन्द्रीय बैंकले यस्तो खालको बैंक विकास गर्न प्राथमिकता दिएको छ । हालै लघुवित्त बैंकहरूलाई पनि आफ्नो संचालन अतिरिक्त पाँच पहाडी जिल्लामा आफ्नो शेयर पुँजी वृद्धि नगरि सञ्चालन गर्न अनुमति दिएको छ । गैरसरकारी संस्थाहरूले पनि औपचारिक रूपमा वित्तीय मध्यस्थता ऐन, २०५५ (संशोधित २०५९) अन्तर्गत दर्ता भएपछि लघुवित्तका क्रियाकलाप संचालन गर्न सक्छन् । त्यस्तैगरि स्थानीय समुदायमा आधारित संस्था वा स्वावलम्बन समूहहरूलाई सहकारी संस्था ऐन, २०४८ अन्तर्गत बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाका रूपमा दर्ता गरेर वित्तीय संस्थामा रूपान्तरण गर्न सकिन्छ ।
- लघुवित्त संस्थाहरूले संस्थागत एवं वित्तीय दिगोपना प्राप्त गर्न उत्कृष्ट अभ्यासहरूको आत्मसात र जनशक्तिको विकासले पर्याप्त संस्थागत क्षमता र पेशागत व्यवस्थापनको कारणले गएका वर्षमा धेरै संख्यामा गुणस्तरीय खुद्रा लघुवित्त संस्थाहरू विकसित भएका छन् ।
- थोक ऋण दातासंस्थाहरू जस्तै आरएमडिसी, साना किसान विकास बैंक, ग्रामीण स्वावलम्बन कोष र राष्ट्रिय सहकारी विकास बैंकका कारण खुद्रा लघुवित्त संस्थाहरूलाई कोष पूर्तिमा ज्यादै सहयोग पुगेको छ ।
- विपन्न क्षेत्र कर्जा कार्यक्रमअन्तर्गतको वाध्यकारी प्रावधानले गर्दा लघुवित्त कार्यक्रमको लागि आवश्यक कोषहरू घरेलु स्रोत (बाणिज्य बैंकहरू) बाटै उपलब्ध छन् ।
- ठूला विमा कम्पनी र लघुवित्त सेवा प्रदायकबीचको सम्भौतामार्फत लघुविमाजस्ता नयाँ सेवा ल्याइएको छ । एक दशकभन्दा अगाडिदेखि संस्थागत तहमै (विमाकम्पनीहरूको सहयोग विना नै) आफ्नै व्यवस्थापनमा विभिन्न खाले लघुविमाका योजनाहरूको अभ्यास हुँदै आएको छ । नयाँ लघुवित्त संस्थाहरूले पनि यस्तो योजनाहरूको अनुशरण गर्न सक्ने अवस्था छ ।
- एक दशक लामो माओवादी द्वन्दका कारण, खासगरि पहाड र तराईमा लघुवित्त कार्यक्रम कार्यान्वयनमा कठिनाइ उत्पन्न भएको थियो, हाल त्यस्तो अवस्थाको अन्त्य भएकोले अहिले दुर्गम क्षेत्रहरूमा लघुवित्त संचालन गर्न सकारात्मक वातावरणको सृजना भएको छ ।

- आफ्ना ग्रामीण शाखाहरू बन्द गरेका बाणिज्य बैंकहरूले हाल ग्रामीण क्षेत्रमा कतिपय शाखाहरू पुनः संचालनमा ल्याएका छन् । केन्द्रीय बैंकले त्यस्ता क्षेत्रमा वित्तीय सेवाहरू वृद्धि गर्न पनि उनीहरूलाई निर्देशन दिइसकेको छ ।
- हाल देशमा व्यवसायिक तवरमा धेरै संख्यामा लघुवित्त संस्थाहरू संचालित छन्, यसबाट भविष्यका लघुवित्त अगुवा तथा अभ्यासकर्ताहरूले उनीहरूबाट उत्कृष्ट अभ्यास तथा लघुवित्तका असल अनुभवहरू सिक्न सक्नेछन् ।
- अझै पनि ठूलो संख्यामा परिवारहरू (कुल गरिब जनसंख्याको ४० प्रतिशत) संस्थागत लघुवित्त सेवाबाट बञ्चित छन्, लघुवित्त संस्थाहरूलाई उनीहरूको कार्यक्रम सञ्चालन विस्तार गर्न यो राम्रो अवसर पनि हो ।

७.२ चुनौतीहरू

- स्थानीय वित्तीय संस्थाको अभाव र ति क्षेत्रमा आफ्नो संचालन विस्तार गर्नमा ठूला लघुवित्त संस्थाहरूको अनिच्छाका कारण नेपालका पहाडी तथा हिमाली जिल्लाहरूमा लघुवित्त कार्यक्रमको संचालनमा कठिनाई एक प्रमुख चुनौती भएको छ । उल्लेखनीयरूपमा पहुँच विस्तार गर्न थोरै संख्यामा रहेका विद्यमान सहकारी संस्थाहरूसँग पर्याप्त संस्थागत क्षमता वा संचालनबारे अनुभव छैन ।
- घनावस्तीमा संचालन भइरहेको लघुवित्त संस्थाहरूको दोहोरोपनाले गुणस्तरीय सेवा दिइ राख्नु एउटा चुनौती भएको छ र यसले अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा निम्त्याएको छ । लघुवित्त संस्थाहरूको पर्याप्त सुपरीवेक्षण गर्न र यस्ता सवालहरूको समाधान गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकले आफ्नो क्षमता वृद्धि गर्न सकेको छैन ।
- धेरै गरीब मानिसहरू बसोबास गर्ने ग्रामीण तथा दुर्गम क्षेत्रहरूमा उनीहरूका लागि भौतिक पूर्वाधार तथा आर्थिक अवसरहरू सीमित छन् । त्यस्ता क्षेत्रहरूमा लघुवित्त संचालन फस्टाउन सक्दैन । त्यसैले कृषि तथा स्थानीय अर्थतन्त्रको सुधारका लागि भौतिक पूर्वाधारको विकास गर्ने काममा सरकार नै सक्रिय रूपमा लागी पर्नुपर्दछ ।
- ग्रामीण तथा दुर्गम क्षेत्रका धेरै मानिसहरू मौसमी रोजगारका लागि शहरी क्षेत्रमा बसाइ सार्छन् । उनीहरू लघुकर्जाप्रति पहुँच चाहने हुन्छन् तर अस्थायी खालको उनीहरूको बसोबासका कारण लघुवित्त संस्थाहरू कार्यक्रम क्षेत्रमा आफ्नो सेवा दिन हिचकिचाउँछन् ।
- प्राय राजनीतिक दल तथा तिनका नेताहरू लघुवित्तको आधारभूत पक्ष एवं लघुवित्त संस्थाहरूका संस्थागत दिगोपनाबारे अनभिज्ञ छन्, त्यसैले लघुवित्त कार्यक्रमलाई एउटा दानका रूपमा बुझ्ने गर्छन् । यदाकदा त उनीहरू कम व्याजदर र ऋण मिनाहको लागि तर्क गरेका भेटिन्छन् ।
- अति गरीब, सिमान्तकृत समूह (दलित तथा जनजाति) र विपन्नहरू अझै पनि विद्यमान लघुवित्त कार्यक्रमहरूबाट छुटाइएका छन् । लघुवित्त कार्यक्रम एकदमै केन्द्रित रहेको तराई क्षेत्रमा यस्ता विपन्नतम समूहहरूमा आफ्ना सेवा पुऱ्याउन लघुवित्त संस्थाहरूले तुरुन्तै ध्यान दिन आवश्यक छ ।

- देशका विभिन्न भागहरूमा अभै पनि उच्च अनुदानमा आधारित लघुकर्जा कार्यक्रमहरू संचालित छन्, यसले लघुवित्तका आधारभूत मान्यता र वित्तीय अनुसाशनलाई समेत चुनौती दिदै आएको छ ।
- माओवादी विद्रोह सकिए पनि पूर्वीतराईमा केही राजनैतिक समूहहरूको क्रियाकलापका कारण असुरक्षा कायमै छ । यस्तो अवस्थाबाट नेपाल र भारतको सीमा क्षेत्रमा सक्रिय रहेका अपराधिक समूहहरूले लाभ लिइरहेका छन् ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

Centre for Policy Studies and Rural Development (2004). **Impact Evaluation of Microfinance Programs on Poverty Reduction**. A survey report submitted to National Planning Commission, Government of Nepal, Kathmandu.

Central Bureau of Statistics (2004). **Nepal Living Standard Survey, 2003/04**, Statistical Report, Volume II, Kathmandu.

Central Bureau of Statistics (2007). **Nepal in Figures 2007**. Kathmandu.

Central Bureau of Statistics (2006). **Statistical Pocket Book Nepal**. Kathmandu

Ferrari, A., G.Jaffrin, and S.R Shrestha,. (2007). **Access to Financial Services in Nepal**. World Bank: Finance and Private Sector Development Unit, Washington.

घिमिरे, जि (२०६३) बैंक तथा वित्तीय संस्था ऐन नियम संग्रह, काठमाडौं

Hilman.H, Giwani.J, Morris. E, Subedi. P.S and Chowdhary.S. (2007). **Using Microfinance to Expand Access to Energy Services: The Emerging Experiences in Asia of SEWA, SEEDS, NUBL, and AMRET**, The SEEP Network: Washington DC.

IMF (2007). **Nepal: Poverty Reduction Strategy Paper Progress Report**. IMF Country Report No. 07/176, Washington.

INAFI, SAP-Nepal ((2005). **Impact of Microfinance Services on Poverty Reduction in Nepal**. Kathmandu.

Majorano, Francesca (2007). **An Evaluation of the Rural Microfinance Development Centre Ltd. as a Wholesale Lending Institution in Nepal**. ADB Nepal Resident Mission Working Paper Series No. 8, Kathmandu.

नेपाल राष्ट्र बैंक (२०६३) आर्थिक वर्ष २०६३/६४ को मौद्रिक नीति, काठमाडौं

नेपाल राष्ट्र बैंक (२०६४) राष्ट्रिय लघुवित्त नीति २०६४, नेपाल राष्ट्र बैंक, काठमाडौं

Nepal Rastra Bank (2007). **Some Glimpses of Microfinance Activities in Nepal**, नेपाल राष्ट्र बैंक (२०६४) लघुवित्त, विभाग, काठमाडौं

रुरल माइक्रोफाइनान्स डेभलपमेन्ट सेन्टर लि, (२०६५) आरएमडिसीका साभेदार संस्थाहरूको ग्राहक सदस्यहरूमा लघुवित्तको प्रभाव, काठमाडौं